

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

**АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ГЕГЕМОНІЯ» ТА ЙОГО
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ В ТЕОРІЇ АНТОНІО ГРАМШІ
ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «HEGEMONY» AND
ITS CONCEPTUALIZATION IN ANTONIO GRAMSCI'S
THEORY**

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою
«Прикладна філософія»
за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеню магістра філософії

Студент-виконавець:
Вельгус Владислав Вячеславович

(підпис)

II курс, ОС — Магістр

Науковий керівник:
Гладких Валентин Валерійович
кандидат філософських наук, доцент

(підпис)

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри теоретичної
і практичної філософії
протокол № ____ від _____ 2021 р.

Завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії,
доктор філософських наук, професор
Шашкова Людмила Олексіївна _____

Київ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПОХОДЖЕННЯ ТА КОНТЕКСТИ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ «ГЕГЕМОНІЯ»	8
1.1. Поняття «гегемонія» у період існування Пелопоннеського та Коринфського союзів грецьких полісів	8
1.2. Гегемонія Пруссії у період об'єднання німецьких земель в ХІХ ст.	14
1.3. Застосування поняття «гегемонія» у революційний період в Російській імперії на поч. ХХ ст.	19
РОЗДІЛ II. АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ГЕГЕМОНІЇ А. ГРАМШІ В ІСТОРИЧНИХ КОНТЕКСТАХ НОВОГО ЧАСУ	24
2.1. Боротьба за гегемонію у період об'єднання Італії в ХІХ ст.	24
2.2. Набуття та захист гегемонії правлячими режимами у постреволуційний період Франції в кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.	29
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ГЕГЕМОНІЇ А. ГРАМШІ	37
3.1. Принципи філософії практики та феномен ідеології	37
3.2. Громадянське суспільство як фундамент інтегральної держави	43
3.3. Маневрена та позиційна війна як стратегії боротьби за гегемонію	50
3.4. Розвиток теоретичних понять суспільної згоди та <i>sensu comune</i> в концепції А. Грамші	56
3.5. Концепція традиційної та органічної інтелігенції	59
ВИСНОВОК	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність. Висока соціокультурна динаміка сучасного світу постійно створює нові виклики, як для науковців, так і для суспільства загалом. В такій ситуації зростає необхідність застосування трансдисциплінарного підходу до аналізу актуальних суспільних процесів, який включатиме доробок представників максимально широкої кількості існуючих теоретичних течій. До відповідного інструментарію мають бути включені в тому числі напрацювання мислителів філософських напрямів, увага до яких на академічному рівні зменшилася через специфіку результатів політичних процесів минулого століття.

Це стосується і теоретичного напрямку «нових лівих», чії представники зробили вагомий внесок в розвиток сучасної філософської думки. Італійський мислитель А. Грамші став одним із перших серед марксистів, які виокремили політичний та культурний суспільний простір наряду з соціально-економічним. Він став автором повноцінної теоретичної концепції, яка включає ряд інтегрованих до неї авторських понять, кожне з яких має потенціал та необхідність бути проаналізованим в окремих наукових дослідженнях.

Ключове місце в теорії Грамші посідає термін «гегемонія». Хоча дане поняття існує з античних часів, підвищення динаміки його використання, в тому числі у академічній літературі, прийшлося на другу половину минулого століття, до того практично повністю знаходячись поза об'єктом наукової думки. І наразі інтенсивність звертання до нього, особливо у західній науковій літературі, лише зростає, що створює необхідність для вітчизняної філософії у реагуванні на нові теоретичні виклики та адаптацію їх під сучасні тенденції в науковому аналізі. На жаль, наразі в Україні відсутня достатня кількість професійних перекладів праць А. Грамші українською мовою.

Боротьба за гегемонію виражається у конкуренції за домінуючу позицію того чи іншого комплексу світоглядних орієнтирів, які визначають зовнішні та внутрішні характеристики існування людських спільнот. Носій гегемонії активно впливає на формування основних складових суспільного існування:

формацій державних утворень, принципи соціальної організації, аксіологічні орієнтири. Виразним прикладом такої конкуренції є історичний феномен «холодної війни», де дві концептуально відмінні ідеологеми зіштовхувалися у боротьбі за статус домінанти у тогочасному світі, що мала високу варіативність сфер та наслідків свого розгортання.

Таким чином, дана теоретична концепція знаходить свою актуальність у сфері міждержавних відносин. Суспільна організація, що має найвищу продуктивність економічних процесів та створює широкі соціальні можливості, закономірно стає орієнтовним прикладом для наслідування країнами, які лише перебувають на стадії модернізації. Виникаюча внаслідок соціально-економічної переваги культурна гегемонія надає їй носію додаткових ресурсів політичного впливу.

Питання культурної гегемонії потребує міждисциплінарного аналітичного підходу, який не тільки поставить собі за мету комплексний опис самого її феномену, але й спробує створити етичні принципи, що регулюватимуть політику суб'єктів міжкультурного обміну. Це вкрай важливо для розвитку культурного різноманіття та, як наслідок, наявності диференційних позицій у соціумі, без якої неможливий розвиток громадянського суспільства. Дана тема також є актуальною для вітчизняного простору, оскільки наразі Україна знаходиться лише на етапі розбудови демократичних інституцій.

Отже, через низький рівень академічної опрацьованості феномену культурної гегемонії Україні, її відповідність сучасному історичному контексту та його культурним викликам, а також великий потенціал її теоретичного та прикладного застосування, маємо можливість охарактеризувати актуальність даної теми, як вкрай високу.

Ступінь опрацювання. Дослідження концепції культурної гегемонії наразі вимагає суттєвого поглиблення. В першу чергу, це стосується вітчизняного простору, де наразі не представлено практично жодного професійного перекладу та авторської розробки на дану тематику. Ключовий

вклад в дослідження розглядаємої концепції було зроблено науковцями, що переважно представляють марксистський та неомарксистський напрям сучасної думки. Одним із центральних текстів на дану тему, що лягли в основу роботи поряд з, безпосередньо, збіркою статей Антоно Грамші «В'язничні зошити» (1929-1935), стала праця британсько-американського дослідника Перрі Андерсона «Перипетії гегемонії» (2017), що являє собою перше велике дослідження відповідної тематики на науковому рівні. Згадуються також важливі розробки науковців постмарксистського напрямку загалом. Додатковий акцент зроблено на текстах діячів революційного періоду початку минулого століття, які контекстуалізували поняття гегемонії в рамках власних політичних практик. Вагому частину бібліографії складають джерела та теоретичні тексти історичного характеру, які направлені на описання хронології та конкретних історичних ситуацій, по відношенню до яких застосовувалося дане поняття.

Об'єктом дослідження є виникнення та еволюція поняття гегемонії.

Предметом дослідження є концептуалізація поняття гегемонії у теорії А. Грамші.

Метою даної кваліфікаційної роботи є дослідження контекстів, в яких застосовувалося поняття гегемонія, виявлення структури теорії культурної гегемонії та аналіз її складових.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

- визначення сутності поняття «гегемонія» та дослідження зміни його застосування протягом історії розвитку філософської думки;
- відтворення соціокультурного змісту історичних контекстів, по відношенню до яких застосовувалося поняття гегемонії;
- визначення сутності поняття « культурна гегемонія», дослідження історії його розвитку в рамках теоретичної концепції А. Грамші.
- дослідженні додаткових авторських теоретичних понять, що входять до концепції гегемонії А. Грамші;
- актуалізація концепції гегемонії до сучасного соціокультурного контексту.

Наукова новизна роботи полягає у дослідженні поняття гегемонії через розвиток його застосування протягом різних історичних епох; концептуалізації теоретичних напрацювань А. Грамші; актуалізації даної теорії для вітчизняного академічного середовища.

Методологічна основа роботи. Філософське дослідження потребує використання широкого спектру наукових методів для забезпечення необхідного результату аналітичної роботи. В об'єкті даної роботи знаходиться соціокультурний та політичний термін, який вимагає застосування інструментарію декількох гуманітарних наук. В різних частинах праці, в першу чергу, застосовано: філологічний аналіз для дослідження характеру використання розглядаємого терміну в відмінні історичні періоди; історичний та ретроспективний підхід для відтворення контекстів застосування терміну; культурологічний і філософський аналіз для дослідження феноменології концепції гегемонії та дотичних до неї понять, а також формування власних теоретичних висновків. Таким чином, в даній роботі застосовується трансдисциплінарний підхід з метою концептуалізації набутих даних у єдині теоретичні висновки. Серед використаних наукових методів ключове місце зайняли системний аналіз, порівняльно-історичний метод, дедуктивний та екстраполяційні методи.

Хронологічні рамки. В роботі досліджується розвиток поняття «гегемонія» з класичного періоду Античності до ХХ ст. включно.

Географічні рамки. Історія поняття «гегемонія», контексти його застосування та дотичні до нього теоретичні розробки розглядаються на глобальному рівні з акцентом на континентальній історії Європи.

Структура роботи складається зі вступу, трьох основних розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. У першому розділі розглядаються контексти застосування поняття гегемонія у різних історичних епохах з акцентом на періоди існування Пелопоннеського союзу та об'єднання Німеччини в рамках Германської імперії. У другому розділі досліджується актуалізація поняття гегемонії в рамках текстів А. Грамші у контексті періоду

об'єднання Італії, Французької революції та революційних подій в Російській імперії на початку ХХ ст. Третьому розділу відповідає аналіз структури концепції культурної гегемонії та дотичних до неї авторських понять А. Грамші.

РОЗДІЛ I. ПОХОДЖЕННЯ ТА КОНТЕКСТИ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ «ГЕГЕМОНІЯ»

1.1. Поняття «гегемонія» у період існування Пелопоннеського та Коринфського союзів грецьких полісів

Структурний аналіз поняття «гегемонія» необхідно почати з дослідження його етимологічної складової, а саме визначення його етимології. Лише після цього ми матимемо змогу розуміти сутність використання даного слова у площині розгортання культурних процесів і концепції її головних теоретиків. Відповідно, ми маємо проаналізувати не тільки початкове тлумачення даного слова, але й зміну його значення в залежності від історичного контексту та суб'єктів використання. Адже незважаючи на те, що дане поняття здається досить звичним та впізнаваним, воно отримало своє активне застосування місце у академічному середовищі, публіцистиці, художній творчості та, як наслідок, побутовому використанні лише в останні 50 років.

Одним з фундаментальних досліджень і, мабуть, головною працею сучасності у даному напрямі є робота британсько-американського історика лівого спрямування Перрі Андерсона «Перипетії гегемонії». В основному спектрі досліджень Андерсона лежать соціологія, політологія та історія (в першу чергу, інтелектуальна історія); серед іншого, у періоди 1962-1982 та 2000-2003 роках він займав посаду головного редактора у провідному британському лівому видавництві *New Left Review* [45]. Підтверджуючи минулу тезу про досить нещодавній початок широкого обігу розглядаємого поняття [73], ми можемо вказати факт, який Андерсон наводить у вказаній праці: зростання активності використання даного слова починається з 60-х років минулого століття. Сам термін з'явився у словнику Каліфорнійського університету лише у 1961 році і після цього спостерігалася наступна динаміка його вживання у академічній літературі США: 1960-ті роки — 5 випадків використання; 1970-ті — 15; 1980-ті — 34; 1990-ті — 98; і 161 випадок виходу робіт з використанням слова «гегемонія» в назві за перші 15 років XXI століття [24, с. 1]. Така позитивна тенденція пов'язана з підвищенням актуальності

даного терміну для соціально-культурного контексту і, відповідно, наукових теоретичних досліджень. Варто зазначити, що головний внесок (особливо на перших етапах) для популяризації даного терміну зробили саме філософи марксистського та неомарксистського напрямку.

Слово «гегемонія» походить від давньогрецького дієслова *ἡγεμονία*, що означає «вести», «направляти», яке зустрічається вже у Гомера. В своїй повній формі, у якості абстрактного іменнику, перше застосування слова *hegemonia* зустрічається у Геродота. Там воно розуміється, як керівництво союзом міст-держав для досягнення спільних військових цілей, Фактично даним словом було названо те почесне положення, яке в період спротиву грецьких полісів персидському вторгненню займала Спарта [24, с. 1].

Перед продовженням розгляду еволюції поняття гегемонії, варто описати ту смислову дистанцію, яку воно зайняло по відношенню до спорідненого давньогрецького поняття *arkhe*, що мало значення політичної влади у більш загальному сенсі. Історик другої половини ХІХ ст. Дж. Грот (наближений до Ст. Мілля [64]) у тексті своєї 12-томної праці «Історія Греції», який був присвячений Делосьькому союзу V ст. до н.е. [62], стверджував, що гегемонія заснована на спільно прийнятому лідерстві одного із суб'єктів союзу, в той час як *arkhe* являє собою позицію, що заснована саме на покірності. Він посилається до відривку з тексту Фукідіда, який вбачав одну з ключових причин Пелопонеської війни у переході Афін від *hegemonia* до *arkhe* [33].

Таким чином, ключовим фактором, що створює дистанцію між даними поняттями, є фактор військової переваги. Тим не менш, як вказує Перрі Андерсон, якщо спиратися на контекст їх застосування, сучасники майже не проводили різниці між даними словами, в тому числі це стосується їх використання у Ксенофонта та Геродота. І навіть Фукідід, до якого посилався Грот, міг використовувати дані поняття в одному тексті, характеризуючи зміну політичної природи Пелопонеського союзу через трансформацію домінантної ролі Афін [65, с. 10]. Іншим прикладом, який наводить Перрі Андерсон у вказаній праці, є текст авторства афінського посла під час Сицилійської

експедиції: «Після Перських війн ми придбали флот і позбулися панування і гегемонії лакедемонян» внаслідок чого «ми користуємося владою нашою за заслугами». Тут також важливо згадати слова Перікла, який стверджував, звертаючись до афінського народу, що «вам належить сприяти тому почесному становищу, яке займає наша держава завдяки своїй могутності» і Фукидід вказує на *arkhe* у словах Перікла у значенні наявності вищої ступені пошани: «На ім'я це була демократія, насправді влада належала першому громадянину (*tou proton andros arkhe*» на давньогрец.)» [24, с. 1].

Таким чином, можна зробити висновок, що у Давній Греції феномени політичної та військової влади органічно перетікали одне в одного, що проявлялося у зрощенні понять, які їх характеризують. В той же час, якщо ми і маємо змогу провести суттєву дистанцію між використанням слів *hegemonia* та *arkhe* у Давній Греції, то маємо спиратись на розуміння першого, як лідерської позиції, яка отримана завдяки підтримці більшості учасників політичного союзу, в той час як друга заснована на необхідності визнання одного з учасників в якості лідера через його військову домінацію. Тобто, незважаючи на те, що у військовому союзі підтримка лідера, як правило, і заснована на колективному визнанні його військової переваги, статус гегемона, у протиставленні з *arkhe*, треба розуміти саме з акцентом на добровільному визнанні іншими суб'єктами союзу носія цього статусу у якості колективного лідера.

Після закінчення Першої Світової війни та заключення низки міжнародних мирних договорів на території Європи та поза її межами, поставало питання про регуляцію новоутвореного статусу-кво [75]. Країни-переможці отримали суттєву політичну перевагу і характер їх домінантної позиції, задля тієї самої регуляції міжнародних відносин, потребував описання та концептуалізації, в тому числі на академічному рівні. В той же час спостерігалось небувале раніше розширення ідеологічного спектру у західному світі, де на руїнах європейських імперій ліберальна демократія зустріла конкурентів в обличчі соціалістичних та фашистських рухів. Ідеологічна

конкуренція займала не тільки політичну, але й естетичну, етичну та світоглядну площину загалом, породжувала стрімкі радикальні соціально-економічні зміни, і, відповідно, дискусії щодо найбільш актуальної та справедливої ідеології. Кожен з ідеологічних напрямів мав своїх лідерів, що чинили тиск на ті країни в своєму регіоні впливу, які розбудовували власні державні утворення на відмінних засадах [47]. У такому контексті феномен гегемонії закономірно отримав фундамент для своєї актуалізації.

В результаті подій 1914-1918 років Німеччина втратила свій імперський статус, на неї було накладено низку репарацій, що нанесли катастрофічний удар по місцевій економіці, а сама держава, особливо у перші повоєнні роки, втратила повноцінну суб'єктність на міжнародній арені, фактично не маючи змоги сперечатися з вимогами країн-учасників Антанти [48]. Тому не дивно, що перше академічне дослідження феномену гегемонії було проведене Х. Шефером наприкінці існування Веймарської республіки. В своїй роботі він називає гегемонію «лідерською позицією, якою члени союзу поступалися по власній волі, але це лідерство обмежувалося певною окремою місією» [24, с.1]. Таким чином, статус гегемона, як носія необмеженої, але тимчасової влади, отримувався на період війни і втрачався по її закінченню. Тим не менш, інший німецький дослідник В. Еренбергу вказує [50], що в той же час спостерігалася тенденція до зменшення автономії членів союзу та передачі вищої влади у руки гегемона, що несло за собою вищезгаданий перехід від гегемонії до повноцінної політичної влади — *arkhe* [57].

Згодом, після поразки Афін у Пелопонеській війні в IV ст., місцева риторика вже не могла настільки возвеличувати феномен безпосередньо політичної та військової влади і статус гегемона поступово перетворюється на певний моральний ідеал лідера у відношенні до інших учасників союзу. Наприклад, коли Ісократ закликає грецькі міста знову об'єднатися для боротьби проти Персії, він стверджує, що дане об'єднання має відбуватися під проводом Афін, оскільки вони мають найбільш визначні культурні досягнення. Можна стверджувати, що його праця «Панегірик» на той час була, мабуть, найбільш

систематичним тлумаченням гегемонії, як вільно обраної іншими переваги [24, с. 2]

Окремо для майбутніх висновків важливо згадати оцінки Арістотеля політики Афін, як гегемону у боротьбі проти Персії, та Спарти в тому ж статусі після утворення Коринфського союзу. «Ті дві грецькі держави, яким належало верховенство в Греції, насаджували відповідно до свого державного устрою в інших державах одну — демократію, іншу — олігархію, причому зважали на вигоду не цих двох держав, але лише на власну» [24, с.2] — вказує Арістотель і з такої риторики ми можемо зробити висновок про експансіоністський характер гегемонії. Маючи політичну і військову перевагу та незважаючи на формальну добровільність обрання з боку інших суб'єктів союзів свого гегемона, останні активно використовували ресурс власних повноважень та намагалися впливати на соціально-економічний та культурний розвиток відповідних грецьких міст [43].

Таким чином, разом зі статусом гегемона приходила і *arkhe*, при зовнішньому збереженні незалежності міст. Навіть історик та прихильник діяльності Філіпа II Македонського Дж. Коквел розмірковував, чи не було грецьке суспільство «заморожене» після утворення Коринфського союзу через занадто розширену політичну владу місцевого гегемона. Однак роблячи примітку, що Філіп отримав владу при переважаючій підтримці грецького народу [24].

В текстових пам'ятках Римської імперії не помічена активність використання поняття «гегемонія» і причини цьому можна шукати в відсутності фундаменту для його актуалізації. Рим одноосібно панував у ареалі свого політичного впливу і форма його державного устрою настільки переважала за власною ефективністю внутрішній лад сусідніх племен та потенційних військових конкурентів (в тому числі грецькі міста) [42], що необхідність використання розширеного політичного словника суттєва зменшилася через відсутність існування відповідних до союзів грецьких полісів політичних утворень. Тим не менш, часто для сучасного описання характеру

переваги Риму у період його розквіту, застосовуються саме слово гегемонія [23]. Це можна пояснити тим фактом, що Рим (як у формі республіки, так і імперії), як вже було сказано вище, уявляв собою найбільш потужну суспільну формацію і, як наслідок, ставав якщо не прикладом для наслідування, то державотворчим орієнтиром для сучасників. Це робило Рим визнаним культурним гегемоном свого часу, нехай і експансія його культури відбувалася паралельно з військовим захопленням відповідних територій.

П. Андерсон вказує, що слово «гегемонія» не увійшло в європейські мови ні у середньовіччі, ні в ранньому Новому часі. Він наводить приклад перекладів Фукідида, які були зроблені Т. Гоббсом, де відповідний термін, який жодного раз не використовується напряму, перекладається англійським мислителем по-різному, в залежності від контексту, використовуючи поняття «командування» та «авторитет» . Варто додати, що і дотичний термін *arkhe* одного разу перекладається як «командування», хоча в основному фігурують інші форми його інтерпретації: «панування», «правління», також «свободою» і одного разу відповідником, який також перекладається українською, як «панування» — *empire* (у контексті утворення Делосського союзу та статусу у ньому Афіні)[24, с.1].

1.2. Гегемонія Пруссії у період об'єднання німецьких земель в ХІХ ст.

Поняття «гегемонія» залишалося практично повністю ігнорованим у політичному словнику до середини ХІХ ст. Серед німецьких істориків того часу приділялася велика увага до минулого Греції і у Пруссії, а в місцевому політичному та академічному середовищі почали з'являтися тенденції до возвеличення Пруссії, як саме того королівства, що поведе німецькі землі до майбутнього об'єднання. Наведемо цитату з одного з тогочасних випусків лондонської газети Times: «Безперечно, Пруссією, що заявляє свої права, рухає виражена претензія на керівну роль чи, як кажуть у країні професорів, на «гегемонію» у Німецькому союзі». Дійсно, у той час серед німецьких державних утворень спостерігалися два яскраво виражені лідери: Австрія Габсбургів та набираюча могутність за рахунок військових реформ Пруссія, які готувалися до всебічної боротьби за статус гегемона у справі об'єднання німецьких земель, оскільки таке положення можна було отримати лише за умови переваг як в політично-військовому, так і культурному розвитку [24, с. 2-3]

Отже, поняття «гегемонія» отримує нову актуалізацію серед інтелігенції та академічної спільноти у зв'язку з розвитком ідеї майбутнього об'єднання німецьких земель та дискусій щодо його потенційного лідера. Звичайно, це проявилось і у включенні даного слова до риторики відповідного середовища, хоча спочатку воно фігурувало у інших формах (наприклад, *Führung* («керівництво» в пер. з нім.), *Vorherrschaft* («переважання» в пер. з нім.)) [54]. У своїй роботі «Листування двох німців» (1831) юрист та філолог-класик Пауль Пфіцер [67] відобразив дві популярні позиції щодо характеру майбутнього об'єднання: шлях отримання німецькими землями суб'єктних політичних свобод з наступним утворенням єдиної національної спільноти чи, в якості альтернативи, слідування за Пруссією з її наростаючою військовою могутністю. «Якщо ми не обманюємося численними відповідними знаменами, Пруссія покликана тією долею, що подарувала їй Фрідріха Великого, стати на захист Німеччини» (тобто покликана до гегемонії, яка в той же час підштовхне

«розвиток суспільного життя, взаємодію та боротьбу різних сил» всередині країни). [24, с. 2]

Як пише П. Андерсон, на момент початку революції 1848 р., термін «гегемонія» набув великої популярності серед ліберального середовища, передусім в істориків, Німеччини. Останні бачили в Пруссії того самого лідера майбутнього об'єднання, але сам берлінський двір не був готовий взяти на себе таку роль. Т. Моммзен напряду використовує термін «гегемонія» у главі «Римська гегемонія в Італії», своєї фундаментальної роботи «Історія Риму» [21]. Стосовно розглядаємої політичної ситуації він стверджував, що «лише прусська гегемонія може врятувати Німеччину», а «у жителів Пруссії є право наполягати на своїй гегемонії як умові вступу до Німеччини». Пруссія розцінювалася ним як єдиний дійсний державний політичний суб'єкт, в той час як інші німецькі землі могли претендувати лише на статус провінцій: «Пруссія виступає за прогрес» і «Хоч би якою великою і сильною вона була, вона загине, якщо зупиниться на досягнутому. Тому Пруссія має поширитися на усю Німеччину» [24, с. 2].

Схожу риторику використовував і Й. Г. Дройзен, який на момент завідування кафедрою історії у Кілі публікує свою роботу «Історія Александра Македонського» (1831 р.). В ній, зосередившись на політичній складовій відповідних процесів, Дройзен надає ключову вагу у приході епохи еллінізму внутрішній інтенції Філіпа II та, ще в більшій мірі, Александра Великого [9]. Македонія, за його вираженням, отримала перемогу над «застарілою демократією Афін» і «припинила хаотичну і ганебну» політичну ситуацію в Греції, яка була «до смерті змучена заплутаною політикою маленьких грецьких держав», і відкрила Азію для «притоку еллінського життя». [24, с. 2]

Звичайно, що аналогія із тогочасним історичним періодом в історії німецьких земель була неприхованою: так само як і Македонія, Пруссія одноосібно була військовим лідером у Німеччині та регіоні в цілому, і поступово все більше виглядала єдиною внутрішньою альтернативою для Австрії, як потенційного місцевого гегемона [73].

Синонімічний тезис щодо цієї думки надає німецький історик державного управління О. Хінтце у своєму некролозі Дройзену, порівнюючи лідерів двох конкуруючих у союзі сил: «Військова монархія Македонії в ставленні до роздробленої, загрузлої у дрібних процесах Греції виглядала як сьогоднішній зразок для прусського панування над дрібними німецькими державами, якого жадали патріоти. Об'єднання нації і загальнонаціональна держава виступають найвищою вимогою епохи і мірилом історичного судження. Александр заслуговує усіляких похвал, а Демосфен — безумовного осуду» [24, с. 2] Дройзен, який на академічному рівні теоретизував популярні в Пруссії та Німеччині загалом політичні інтенції, в 1848 році увійшов до Франкфуртського парламенту, де став секретарем конституційного комітету. Виступаючи перед квітневим зібранням парламенту він заявив: «Пруссія вже є нарисом Німеччини», в яку та повинна влитися, тому її армія і казна стануть кісткою єдиної країни, адже «нам потрібне сильне Oberhaupt («керівництво» в пер. з нім.)», а в листування з одним із своїх наближених писав: «Я працюю, використовуючи всі можливості, які у мене тільки є, на спадкову гегемонію Пруссії». [24, с. 3]

В той самий час, повертаючись до аналізу політики Філіпа II, риторика Дройзена знаходила і авторитетну критику. Дж. Грот, котрого можна назвати прихильником ліберального імперіалізму [62], на відміну від близького до гегельянства та романтичного націоналізму Дройзена, виставляв інші акценти у описанні тогочасної історичної ситуації. В його баченні Філіп II виступає «руйнівником свободи і незалежності» греків, який силою змусив афінян визнати його «лідерство в грецькому світі», а німців, які стали частиною армії Наполеона у поході на Росію, порівнював із греками під час вторгнення в Азію. Враховуючи тезу: «Всі його видатні якості годилися лише для того, щоб застосовувати їх проти ворогів, в число яких потрапило все людство, відоме і невідоме, за винятком тих, що вирішили йому підкоритися» [24, с. 2], критична позиція Грота до Дройзена та його геополітичних поглядів не викликає здивування.

У 1847 році було засновано *Deutsche Zeitung* — авангардну газету Німеччини свого часу [59]. Її лідером був Г. Гервінус, один із групи професорів Геттінгенського університету, які колективно виступили проти скасування Ернестом Августом I конституції Ганновера, отримавши назву «Геттенгімської сімки». Сам Драйзер, що початку 1849 року, закликав до війни з Австрією задля досягнення «малогерманської» єдності, а пізніше вказував, що дане видання було ледь не єдиним, яке «проповідувало верховенство Пруссії з кафедри та в пресі, у часи, коли жодна прусська газета не наважувалася сказати нічого подібного». [24, с. 3]

В той самий час, якщо діюча влада не розділяла таке бачення інтелігенції необхідної для Пруссії політики, останні могли ставати до першої в жорстку опозицію. Не впливало на це і минуле створення Германського митного союзу (1834), де провідна роль Пруссії (разом з активно розвиваючимся місцевим промисловим переворотом) вже тоді фактично закріплювала за нею статус економічного лідера на німецьких землях [8]. Наприклад, коли Фрідріх Вільгельм IV відхилив запропоновану йому роль провідника відповідних політичних зрушень, Гервінус заявив, що «Пруссія від нас дезертувала» та перейшов до різкої критики Берліну і в кінці життя порівнював здійснене об'єднання Німеччини під проводом Пруссії зі знищенням Філіпом II та Александром демократичних свобод у Греції, а війну з Францією — з завоюванням французами Алжиру. Також він, використовуючи вкрай критичну риторичку по відношенню до своїх заяв у минулому (в тому числі на сторінках *Deutsche Zeitung*) наголошував, що навіть коли відстоював право Пруссії на гегемонію, залишався переконаним федералістом і ніколи не хотів для Німеччини «примусової гегемонії» (нім. *Gewalthegemonie*), «унітарної держави» або «псевдосоюзу». Перший із вказаних термінів є вкрай важливим для нашого подальшого аналізу; вперше він використовується на сторінках його праці *Denkschrift zum Frieden* («Меморандум про мир» — з нім.) [24, с. 3]

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що термін «гегемонія» виник у Античності та набув своєї нової актуалізації у XIX ст. у певних історичних,

політичних та соціокультурних умовах, які відповідали наступним характеристикам: 1. існування у рамках союзу декількох незалежних державних утворень, які належать до спільного географічного ареалу та широкого культурного простору, та один з них має суттєву економічну/військову/культурну перевагу, яка характеризується динамікою до зростання; 2. поступова трансформація вказаної накопиченої переваги у політичну владу, яка виражається у становленні нових союзів та державних утворень з зафіксованим лідерством гегемона (Коринфський союз, Германська імперія). 3. Централізація системи влади у федерації в руках гегемона. Останній пункт завершує процес перетворення гегемона на фактичного носія влади у відповідному регіоні, в результаті чого зникає необхідність використання окремого терміну «гегемонія» по відношенню до його статусу.

1.3. Застосування поняття «гегемонія» у революційний період в Російській імперії на поч. ХХ ст.

У зв'язку із становленням національних держав впродовж ХІХ ст. (рубіконом у даному процесі стали революційні події «Весни народів» 1848-1849 рр., які дали поштовх національно-визвольним рухам в Європі в цілому) формувалася нова геополітична карта континенту [51]. Паралельно з національною повісткою розвивалася новий соціально-політичний рух — робітничий, який постав на фоні Промислової революції, швидкої індустріалізації великих міст та, відповідно, стрімкого збільшення робітничого класу в соціально-економічних центрах, який потребував захисту своїх прав на політичній арені. Як наслідок змінювалися контексти та сама форма застосування терміну «гегемонія», який отримав нову хвилю уваги до себе в революційній атмосфері початку ХХ ст., коли вищевказані процеси підходили до своєї кульмінації.

Одним із характерних прикладів процесу трансформації значення терміну «гегемонія» є дискусії навколо нього у революційних колах Росії у відповідний період. Тут ним вперше почали характеризувати політичні відносини не стільки між різними державами, а, в першу чергу, в середині них самих. Соціал-демократ П. Аксельрод (випускник Київського університету, де і розпочиналося його революційна діяльність [38]) у листі до майбутнього члена Конституційно-демократичної партії П. Струве від 1900 року писав: «Я вважаю, що, враховуючи історичне становище нашого пролетаріату, російська демократія може набути гегемонію в боротьбі з абсолютизмом» [24, с. 3], і таким чином розділяв соціал-демократичну опозицію до Романових від загальної демократичної політичної інтенції в Російській імперії. Схожу риторику використовував один із засновників РСДРП Г. Плеханов, який у промові 1901 року на сторінках газети «Зірка» (наближене до «Іскри» — головного видання РСДРП) заявив: «Наша партія [...] візьме почин у боротьбі з абсолютизмом», щоб дати російській соціал-демократії — цьому передовому заgonу російського робітничого класу — політичну гегемонію у визвольній боротьбі з царизмом» [26].

Як один із головних теоретиків революції, звертався до цього терміну і В. Ленін. Наприклад, у 1902 році він писав про необхідність підтримки будь-яких низових протестних ініціатив: «Ось чому наш прямий обов'язок роз'яснювати пролетаріату, розширювати і, шляхом активної участі робітників, підтримувати будь-який ліберальний і демократичний протест, чи буде він випливати із зіткнення земців з міністерством внутрішніх справ, чи дворян із відомством поліцейського православ'я, чи статистиків з помпадурами, селян з «земськими», сектантів із урядниками та ін. та ін. Хто зморщує зневажливо ніс з приводу мізерності деяких із цих зіткнень чи «безнадійності» спроби роздмухати їх у спільну пожежу, той не розуміє, що всебічна політична агітація є саме фокусом, в якому збігаються нагальні інтереси політичного виховання пролетаріату з нагальними інтересами всього суспільного розвитку та всього народу в значенні всіх його демократичних елементів» і до своїх тезів додав коментар, що ті політичні лідери та партії, які цього не розуміють, «насправді [...] пасують перед лібералізмом, віддаючи до його рук справу політичного виховання робітників, поступаючись гегемонією політичної боротьби» [27].

Положення гегемона у такому контексті означає можливість впливати в на відповідні соціальні групи та їх представників через власний авангардний статус у розвитку популярних серед відповідних суб'єктів політичних ідей. Таке розуміння гегемонії в цілому відповідає його сучасній інтерпретації, і, в першу чергу, його формулюванню у марксистській теоретичній традиції першої половини минулого століття. Стрімкі політичні успіхи більшовицького крила РСДРП підтвердили продуктивність їх революційної стратегії, яка була в тому числі заснована на розумінні необхідності отримати гегемонію у справі впливу на маси робітників для встановлення диктатури пролетаріату. Відхід від такої прямолінійної риторики, як, наприклад, думка меншовика О. Потресова про необхідність реалізації гегемонії пролетаріату через загальнодержавні вибори (для створення механізму об'єднання усіх демократичних елементів), зустріла іронічне звинувачення у реакційності з боку Леніна. [24, с. 4]

Пізніше він додавав: «З пролетарської точки зору гегемонія у війні належить тому, хто бореться за всіх енергійніше, хто користується всяким приводом для завдання удару ворогові» [27], що говорить про боротьбу за гегемонію, як конкуренцію за перевагу певної політичної повістки у всіх складових суспільної структури: від освіти до політики. Ленін також підкреслював принципове значення для самоусвідомлення класу свідомої участі в боротьбі за гегемонію: «З погляду марксизму, клас, який заперечує ідею гегемонії чи розуміє її, є клас чи ще клас, а цех чи сума різних цехів» [4]. Коли у 1905 сталася Лютнева революція, Ленін стверджував, що селяни мають стати союзниками для пролетаріату, який поведе перших до спільної перемоги над царизмом, і зможуть отримати необхідну для подальших революційних перетворень більшість у новоствореному уряді. Таким чином, тут ми бачимо дуальність ролі пролетаріату: якщо по відношенню до представників колишнього режиму та політичних ворогів загалом пролетаріат має, за трактуванням Леніна, вдаватися до власної диктатури, то по відношенню до селянства він мав отримати статус гегемона, як авангарду спільної революційної діяльності [5]. Дане спостереження отримає свою актуалізацію у наступних частинах нашого дослідження.

Після Жовтневої революції 1917 року ступінь актуальності терміну гегемонія на політичній арені (а, отже, і в рамках політико-філософської думки) почала суттєво знижуватися, а в результаті придушення Білого руху як на військово-політичному, так і соціокультурному рівні, вона практично повністю зникла. Й. Сталін використовував цей термін у 1927 році він використав цей термін у звинуваченнях по відношенню до Л. Троцького: «Основний гріх троцькізму полягає у тому, що він не розуміє і, по суті, не визнає ленінської ідеї гегемонії пролетаріату (стосовно селянства) у справі завоювання та зміцнення диктатури пролетаріату, у справі побудови соціалістичного суспільства в окремих країнах» [31]. Тобто, хоча і не будучи затребуваною, поняття «гегемонія» залишається частиною класичного словника більшовицької партії,

маючи значення тієї ролі, яку вона взяла на себе у боротьбі із царизмом, і яку не змогла взяти на себе буржуазія.

Однак соціально-політичні реалії, які розвивалися на теренах новоствореної СРСР, особливо в період Громадянської війни та після ліквідації основної частини опозиції всередині партії Сталінін [20], дозволили актуалізуватися висловлюванню Троцького, який у момент відходу від більшовицької програми у 1905 році вказував: «Гегемонія пролетаріату в демократичній революції різко відрізнялася від диктатури пролетаріату і полемічно протиставлялася їй» [24, с. 4] Дистанція між характером цих двох етапів отримання пролетаріатом політичної влади, де загально визнане лідерство (статус гегемона в теорії революційної практики) змінювалося на фізичне підкорення, стала одним із головних об'єктів континентальної марксистської філософії у першій половині ХХ ст.

ВИСНОВОК ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Поняття гегемонії виникло в текстах античних грецьких мислителів та політичних діячів у якості їх спроби дати власний опис тій політичній ситуації, яка виникла у Греції в зв'язку з протистоянням інтервенції з боку Персидської імперії та необхідності створення союзу для захисту грецьких полісів. Формування стійкого значення даного слова по відношенню до його використання у відповідний період видається досить складним для аналізу через проблему інтерпретації часто відмінних сенсів, які надавали їм відповідні автори у різних частинах своїх творів. Однак проводячи аналіз історичного періоду об'єднання Німеччини під керівною роллю Пруссії, в якому відбулося повернення поняття гегемонії до відносно широкого вжитку після багатовікової перерви, ми можемо зробити певні висновки щодо його універсального значення. Отже, воно відповідає керівній ролі одного з суб'єктів колективного союзу, яку такий суб'єкт отримує завдяки добровільній згоді інших учасників союзу. Варто зазначити, що добровільність такої згоди може бути лише

артикульованою, що актуально для ситуації суттєвого військового та ресурсного переважання гегемона, яке не залишає можливості відмовитися від його гегемонії. У період революційних подій кінця ХІХ — поч. ХХ ст. поняття гегемонії почало активно використовуватись у контексті аналізу суспільних процесів, в першу чергу, протистоянь різних соціальних класів.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ГЕГЕМОНІЇ А. ГРАМШІ В ІСТОРИЧНИХ КОНТЕКСТАХ НОВОГО ЧАСУ

2.1. Боротьба за гегемонію у період об'єднання Італії в ХІХ ст.

Термін «гегемонія» продовжував активно використовуватися у директивах Комуністичного інтернаціоналу, в першу чергу у розробках стратегії для діяльності комуністичних партій та організацій за межами СРСР. А. Грамші, один із молодих лідерів робітничого руху в Італії, який після закінчення філологічного факультету вступив до Італійської соціалістичної партії (ІСП), у 1922-1923 рр. проживав у Радянському Союзі в якості делегата від ІСП у виконкомі Комінтерну і мав змогу ознайомитися з місцевою революційною теорією та навіть особисто зустрічався з Леніним. Звичайно, що до уваги Грамші потрапив і термін «гегемонія», який у майбутньому займе фундаментальне місце в його теоретичних розробках. Основним текстовим документом останніх стали «В'язничні зошити», які були написані Грамші за період його перебування у в'язниці, до якої він за революційну діяльність та критику у адрес фашистської політики потрапив у 1926 році і пробув до самої своєї смерті у 1937 році [63]. Це напряду вплинуло на формат його головної праці: Грамші доводилося писати в есеїстичному стилі та використовувати слова замітники для окремих понять, щоб не викликати підозру чи незадоволення фашистської поліції (наприклад, Ленін в даних текстах виступає під псевдонімом «Ілічі»).

Цією роботою А. Грамші зробив великий внесок в розвиток марксистської теорії загалом [26] і (разом з розробками представників Франкфуртської школи) оформлення течії «нових лівих» зокрема [56]. Остання виникла у середині минулого століття в зв'язку з запитом радикального лівого руху на демократизацію та контекстуалізацію власної теорії. У «В'язничних зошитах» італійський мислитель розвивав такі важливі для даного руху поняття, які будуть досліджені нами в наступному розділі роботи: «громадянське суспільство», «економізм», «філософія практики», «органічна інтелігенція» (концептуалізація ролі революційної інтелігенції), «сучасного

Державця» та «пасивної революції», запозичивши назву останньої у неаполітанського історика В. Куоко (1770-1832) [35].

Однак концепт гегемонії особливо виділялася серед об'єктів його досліджень, оскільки йому вдалося не тільки наново актуалізувати цей термін та застосувати його у дослідженні історії політичної боротьби, але, в першу чергу, вивести його за рамки робітничої революційної теорії, власне перетворивши «гегемонію» на незалежне формулювання, що означає стійкий характер влади того чи іншого соціально-економічного класу (в першу чергу того, який володіє засобами виробництва; це зауваження необхідне, оскільки саме в контексті критики положення такого домінантного класу використовувався термін «гегемонія» на початковому етапі свого застосування у революційній риторичі).

Розвиваючи дану концепцію, Грамші надав їй два діалектично взаємодіючих стани. Гегемонія тепер виступає і як статус визнаного більшістю лідера на етапах соціально-економічних перетворень, і як процес реалізації комплексу дій, що направлені на збереження і розширення політичної влади після її отримання за рахунок використання накопичених адміністративних та культурних ресурсів. Таким чином, гегемонія у Грамші могла набувати як форми залучення союзників до спільної справи, так і підкорення політичних (класових) ворогів і нав'язування їм певних соціокультурних реалій. Тобто, хоча спільність прийняття впливу гегемона залишається фундаментальною складовою поняття гегемонії, відкривається можливість говорити про різні за характером способи отримання цієї (як наслідок, часто виключно формальної) спільності. Така дуальна інтерпретація феномену підкреслюється загалом досить частими протиріччями у «В'язничних зошитах», що, однак, стає зрозумілішим згадуючи про есеїстичний характер роботи [24, с. 5].

Грамші наводить приклад періоду об'єднання Італії та приходу до влади у новоствореній буржуазній республіці К. Б. ді Кавура, чию політку загалом продовжували і його найближчі наступники. Незважаючи на визнання високих якостей Кавура, як політичного діяча та дипломата, Грамші вказував на

консерватизм його внутрішньої політики та застосування військового та поліцейського ресурсу для боротьби з опозицією. Кавур був лідером п'ємонтського руху поміркованих, які являли собою коаліцію землевласників та підприємців, що закономірно орієнтувалися на буржуазні (ринкові) реформи [13]. Спільно вони стали провідною силою у процесі об'єднання Італії, витіснивши більш радикальну партію Дж. Мадзіні і різного роду егалітарні (селянські та робітничі) рухи, спочатку отримавши перевагу в процесі Рісорджіменто, а згодом використовуючи отримані владні інструменти для збереження влади.

В той же час, Кавуру, наприклад, вдалося отримати підтримку Ф. Кріспі (в майбутньому двічі голови кабінету міністрів Італії), який, незважаючи на участь у сицилійській експедиції ледь не особистого ворога Кавура Дж. Гарібальді, став вкрай лояльним до сформованої влади і, перебуваючи на державній посаді, загалом продовжував розпочату нею політику [24, с. 4] Таким чином, навіть при відкритому конфлікті Кавура з Гарібальді, безумовним військовим лідером Рісорджіменто, та наявності інших авторитетних опозиційних до нової влади діячів, його партії вдалося не тільки захистити власні позиції завдяки використанню примусу, але й отримати ту необхідну «згоду більшості», яка є фундаментальною складовою гегемонії. В майбутньому це дало можливість все тому ж Кріспі, який продовжував процес адміністративного об'єднання Італії, дистанціюватися від вирішення аграрного питання, що особливо торкалося економічного стану жителів Півдня, які більше не могли шукати підтримку [28].

У «В'язничних зошитах» Грамші, розглядаючи питання гегемонії у даному історичному контексті зазначає, що влада (та обмежено претенденти на статус гегемона) може використовувати механізм створення певних «сподівань та надій» [6, с. 208] як для широких верств населення, так і, в першу чергу, для певних суспільних груп, які допомагають зберегти систему власної гегемонії та сил військового та громадського контролю в руках традиційних керівних (домінуючих) класів. Для цього особливий акцент у відповідній внутрішній

політиці встановлюється на роботі саме з певними соціальними класами; особливо це стосується класів, які займають авангардне місце у культурному та економічному розвитку.

Таким чином, не маючи чітко вираженого суспільного лідера у якості гегемона, об'єднання Італії було не повноцінним з культурно-політичної точки зору (як згадує британський філософ-марксист Дж. Лестер, для характеристики новоствореної держави Грамші навіть вдавався до набагато більш різких формулювань, що говорить про його вкрай критичне ставлення до італійського уряду Кавура та його найближчих наступників) [18]. Навіть незважаючи на досить високу ступінь економічної прогресивності, за період Рісорджіменто не було створено необхідної загальнонаціонального ідеологічного фундаменту, а тому влада, як ми вже вказували вище, мала в тому числі спиратися на адміністративний та військовий апарат, а також відповідні засоби примусу.

Грамші став свідком боротьби за статус лідера суспільної думки та ідеологічного гегемона на індивідуальному рівні у протистоянні трьох авторитетних персоналій філософсько-політичної думки Італії 1920-30-х років, які представляли різні сфери суспільної діяльності. Останній представник «епохи Піїв» Папа Пій XII проводив досить активну революційну політику в рамках католицької церкви [25], отримавши прізвисько «Папа Марі» через особливу увагу до Мадонни, головною його реформою у зв'язку з чим стало проголошення догмату про її вознесіння у 1950 році (до цього він у 1944 році офіційно розповсюдив святкування Свята Незайманого Серця Діви Марії на всю католицьку церкву). Високий суспільний авторитет мав і Б. Кроче — впливовий філософ-ідеаліст та неогегельянець XX ст., який зробив великий внесок у політичну та естетичну теорії континентальної Європи [49]. Поряд із ним часто згадується Дж. Джентіле — ідеолог фашизму та автор концепції «актуального ідеалізму» [72].

Дана трійка особистостей займала позицію «лідерів думок», щонайменше у своїх сферах суспільної діяльності. В таких умовах боротьба за гегемонію у системі світоглядних координат італійського суспільства (котра, якщо зробити

висновок з розглядаємої концепції, є якісною рисою культурного авангарду) розгорталася в широкому соціально-комунікаційному просторі. На глобальний характер конкуренції за гегемонію вказував постмарксист та викладач Ессенського університету Е. Лакло (найбільш відома праця — «Гегемонія та соціалістична стратегія» (1985), написана у співавторстві з Ш. Муфф [55]) і відповідне бачення являє собою теоретичну різницю між аргентинським мислителем та А. Грамші. Останній дійсно розумів гегемонію, як певний феномен в рамках класової боротьби, що розгортається у культурному та соціально-економічному просторі, однак, в такому випадку, боротьба за гегемонію завжди має класовий підтекст.

Папа Пій XII, за Грамші, в першу чергу формував аксіологічні орієнтири жінок та селян і, керуючи розгалуженою системою церковної організації, займав у суспільстві другу за соціальним статусом позицію після представників уряду. Однак його участь у соціально-політичних процесах була досить пасивною: він зосередив свою увагу на реформах всередині католицького канону, пасивно маневруючи на політичній арені [29]. В свою чергу, Кроче та Джентіле, які були найбільш авторитетними представниками провідних культурних течій, відігравали більш важливу роль для міського населення та соціально-політичного дискурсу.

Грамші стверджує, що незважаючи на формальний високий статус Джентіле, як головного ідеолога владної партії, Кроче мав набагато більший вплив на світоглядні позиції у суспільстві, навіть незважаючи на те, що його мораль була занадто «інтелігентська» та не адаптованою для селян та пролетаріату, щоб конкурувати з впливом Папи. Тим не менш, Кроче наголошував на тому, що християнська етика та спосіб життя більше не є виключно професіональними, адже християнство було засвоєне в якості життєтворчої необхідності у європейській цивілізації загалом. В той час Джентіле був автором концепції «актуалізму», яка, на думку Грамші, відповідає більш примітивним стадіям державного розвитку [6, 266-267].

2.2. Набуття та захист гегемонії пануючими режимами у постреволюційний період Франції в кін. XVIII – поч. XIX ст.

Повертаючись до вищезгаданого періоду об'єднання Італії під керівництвом партії Кавура, Грамші порівнює його з політикою якобінців після приходу до влади в результаті Французької революції. Він стверджує, що на відміну від перших, другим вдалося вирішити земельну проблему перерозподілом її між селянством. Разом з можливістю консолідувати Францію навколо протистояння зовнішнім агресорам (в тому числі культурним (релігійним)), це створило фундамент для збереження стабільності під час радикальних соціально-економічних та політичних перетворень, які закономірно відбувалися у постреволюційний період. Грамші в даному контексті відзначав позитивний баланс між складовими гегемонії: військово-адміністративною силою та спільністю інтересів у соціальному середовищі, при відсутності переважання примусу. Він також робить примітку: «Навпаки, намагаються навіть добитися видимості того, ніби сила спирається на згоду більшості, яку виражають через так звані органи громадської думки» [24, с. 4].

Грамші вбачає фундамент такого продуктивного балансу в наявності у Франції сильної інтелектуальної інтелігенції, яка стала провідником нового державного, соціально-економічного та культурного устрою. Ідеї французької революції були результатом декількох поколінь світоглядних пошуків теоретиків, які поєдналися у теоретичному симбіозі з практикою революційної дійсності. (6, с. 323) Авангардом відповідних суспільних змін часто ставали особистості, які увійшли в історію не тільки як політики, але й визнані мислителі у своїх сферах досліджень, серед яких головне місце займала філософія та її політичне відгалуження (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Ш. Л. Монтеск'є). Таким чином, реальний народний рух мав під собою сильну теоретичну базу, що заклало основи майбутньої ціннісної ієрархії Французької республіки та дозволяє говорити про реальну місцеву буржуазну гегемонію у той період.

Її практичним проявом стала оперативно сформована структура революційних видань та народних об'єднань, які стали рупором нової національної самоідентифікації та фундаментом для розбудови майбутньої місцевої моделі громадянського суспільства. Розгалужена мережа партій, періодичних видань, шкіл, різного роду клубів та навіть церков, які, незважаючи на певну зрозумілу дистанцію у власній риторичі, орієнтувалися саме на буржуазні реформи та створила для відповідних радикальних соціально-економічних перетворень необхідну суспільно опору. Таким чином, незважаючи на те що у Франції, фактично, у розглядуваний історичний період відбулося одразу декілька змін системи влади, країна з високим рівнем консолідації орієнтувалася за необхідності революційних перетворень [37, с. 10]. Тому «примус» тут поступався «спільній згоді», повертаючись до понять Грамші.

Саме таким поєднанням міцної організаційної структури та авангардним положенням інтелігенції Грамші пояснює потужну роль Франції у європейському культурному розвитку, яка стала провідником та головним розповсюджувачем космополітичних та інтернаціональних ідей. Культурна експансія Франції (особливо в імперський період) мала імперіалістичний характер, який став закономірним наслідком її статусу гегемона у формуванні векторів розвитку для континентальних суспільств. Це також якісно відрізняє місцевий соціально-економічний та культурний контекст від італійського у досліджений нами період, оскільки останній зосереджувався, в першу чергу, на внутрішніх перетвореннях і виходив за рамки свого простору лише через еміграцію окремих представників власного культурного авангарду, а тому не зміг отримати експансивний характер, до того ж виключаючи можливість створення дійсно потужної ідеологічної платформи всередині самої Італії [6, 323].

Французькій інтелігенції вдалося створити ліберально орієнтовану партію, яка, за вираженням Грамші, перетворила спекулятивно-спостерігальну позицію гегелівської філософії в повноцінну політичну ідеологію, що згодом

перетворилася на фундамент її майбутньої влади та соціальної гегемонії і дало інструмент збереження власного панівного статусу у суспільстві та утворення відповідних соціально-економічних інститутів. Останні продовжували формуватися в процесі розгортання Французької революції та її подальшому ідеологічному впливі на інші європейські країни. Приклад Франції (доповнений подіями на американському континенті та проголошенням незалежності США) став орієнтиром для ліберальних рухів в європейській цивілізації і мав ключовий вплив на формування нових державних формацій Європи та, у віддаленому майбутньому, країн другого та третього світу [37].

Тим не менш, боротьба за гегемонію не закінчилася на перемозі буржуазної революції і природно знайшла свою реакцію у формуванні нових консервативних партій. Важливим у даному контексті став вихід у 1864 році Силабуса (лат. *Syllabus Errorum* — «список заблуд») Римської католицької церкви, де Ватикан, на чолі з Папою Пієм IX, засудив ряд новоутворених вчень та аксіологічних принципів: натуралізм, раціоналізм, соціалізм, комунізм, таємні та різного роду біблійні співтовариства, проголешені принципи свободи волі та відділення Церкви від держави [69]. Загалом, Силабус можна назвати відповіддю Церкви на стрімкий розвиток лібералізму, як на соціально-економічному, так і на політичному та світоглядному рівні загалом. Не дивно, що даний документ зустрів спротив у протестантських країнах, був проігнорований у США, а у Франції і зовсім намагалися обмежити його розповсюдження.

Символічно, що дана консервативна партія також отримала назву «партія свободи», звідки, за Грамші, випливають певні висновки. По-перше, стає наявною відносність поняття «свобода» для кожного окремого політичного європейського руху у XIX ст., авторитетність у тлумаченні якого можна вважати предметом боротьби за культурну гегемонію. По-друге, така невизначеність у наповненості відповідної цінності говорить про необхідність постановки наступного питання, яке задає італійський мислитель: «Чи виступали ці напрями за свободу взагалі або за особливий зміст, яким вони

наповнювалися формальним поняттям свободи?» [6, с. 209]. Адже навіть збереження старого устрою та суспільних моральних цінностей у такому контексті могло розумітися, як «свобода». Варто зазначити, що така увага до співвідношення між феноменом та його семантичним значення буде набувати все більшої актуальності у пізньому Новому часі, перейде до модерну та знайде свій пік у філософії постмодерну.

Таким чином, між консервативними і ліберальними силами Франції та західної Європи загалом розгорталася боротьба не тільки за гегемонію у соціально-культурному (себто, ідеологічному) просторі загалом, але й конкретно у визначенні фундаментальних аксіологічних понять. Грамші вказує, що, можливо, саме така невизначеність стала причиною незмоги жодної з відповідних партій охопити в своїй програмі інтереси дійсно широких селянських мас в рамках пропозиції певної єдиної аграрної реформи. [6, с. 209] В даному контексті доречним виглядає якісний приклад політичного діяча Франції часів релігійних та громадянських воєн у XVI ст. Ж. Бодена, який в рамках боротьби між католиками та протестантами (гугенотами) був лідером «третьої сили» — «партії політиків» [22]. Свою популярність цьому політичному руху вдалося отримати завдяки акцентові на національних інтересах Франції та, відповідно, класовій рівновазі у суспільстві, де гегемонія належала третьому стану (усі верстви населення за виключенням привілейованих: духовенства (перший стан) та дворянства (другий стан)) який реалізовував її через владу монарха. [6, с. 345).

Відповідний історичний період Франції (революція, Реставрація, прихід до влади Наполеона) мали фундаментальний вплив на формування вектору подальшого розвитку всього континенту. Революційні події, які повністю змінили соціально-економічні та політичні умови існування французького суспільства, закономірно призвели до реакції європейських монархій, які ставили собі за мету збереження власних владних позицій. Як вказує Грамші, особливу увагу абсолютистські режими були вимушені приділяти захисту власної класової гегемонії [6, с. 207], оскільки Французька революція нанесла

серйозного удару по європейській монархічній традиції, в тому числі на теоретичному рівні. Таким чином, революції, як історичні акти радикальних культурних перетворень, є кульмінаційними епізодами боротьби за культурну гегемонію, і, відповідно, викликають мобілізацію основної частини ресурсів сторони, яка внаслідок таких соціально-політичних зрушень втрачає свої позиції.

Отже, постреволуційна Франція на континенті була оточена державами, де влада належала старій феодальній аристократії та королівським сім'ям і їх гегемонія на місцевому рівні, в більшій частині випадків, не піддавалася сумніву. Спочатку новоутворена буржуазна держава існувала в умовах тиску з боку відмінних за домінуючим суб'єктом культурної гегемонії європейських країн, однак вже невдовзі, після приходу до влади Наполеона, Франція фактично перейшла з оборонної війни у наступальну. Наполеон прагнув не тільки встановити гегемонію оновленої Франції на континенті, але й реалізувати її на політично-законодавчому рівні: об'єднати більшу частину Європи в рамках єдиної імперії. В ході наполеонівських війн та їх наслідків були закладені основи майбутньої європейської правової системи (в першу чергу, через розповсюдження на захоплених територіях громадянського кодексу Наполеону [41]), а також, як наслідок, утворені сучасні європейські держави в результаті поступово реалізованого комплексу політичних та законодавчих реформ. Незважаючи на поразку Наполеона та реставрацію Бурбонів, Франція зіграла роль авангарду тогочасної європейської культури, що на окремому етапі реалізувалася у фактичній політичній владі на більшій частині континенту, який вплинув на становлення буржуазної та республіканської гегемонії у Європі.

Французька революція стала наслідком затребуваних у суспільстві соціально-економічних перетворень, які на теоретичному рівні розвивали її лідери і, таким чином, стали трансляторами потреб громадськості. Внаслідок цього, пізніше, перетворившись на повноцінним політичних діячів, вони могли спиратися на народну підтримку при реалізації своєї програми. Таким чином,

соціальна група, яка приходить до влади, отримує велику опору для власних позицій, якщо ще до отримання панівного становище є керівною силою для суспільного класу, який вона представляє.

Порівнюючи історичний контекст об'єднання Італії та Французької революції з революційними подіями в Росії, ми можемо зазначити, що незважаючи на авангардну роль більшовицької партії у Жовтневій революції, вона не була головною політичною силою ні серед робітничих партій, ні на тогочасній російській політичній арені загалом. Партія соціалістів-революціонерів (есери), яка була створена на базі народницьких рухів та, на відміну від більшовиків, мала тісний зв'язок з селянством, була, безумовно, найбільшою партією лівого спрямування, а після Лютневої революції стала найбільш впливовою політичною силою у Росії. Її чисельність перевищувала 1 000 000 членів, що були об'єднані в 436 організацій, серед яких в тому числі були групи на флоті та на фронті загалом, а їх висуванці перемогли на виборах до органів місцевої влади у Москві та Петрограді [32]. Саме есерам вдалося отримати більшість на виборах до Установчих зборів, які мали стати тимчасовим конституційним органом державної влади після арешту Тимчасового уряду.

Однак тут ми зустрічаємося з прикладом того, як статус гегемона, в якості авангарду соціальних рухів, не перетворюється на реальну політичну владу: розділення партії на ліве та праве крило (перші, згодом, на чолі з Марією Спиридоною, стали на сторону більшовиків) у ключовий період позбавило есерів змоги завадити Жовтневому перевороту. Більшовики, розуміючи свій майбутній програш на вже згаданих Установчих зборах, ініціювали захоплення влади і, незважаючи на критику з боку більшості інших лівих партій, змогли втримати її в тому числі завдяки обіцянкам народу негайно припинити участь Росії у війні, оперативно перерозподілити землі та надати усі владні повноваження місцевим Радам (які перебували під прямим впливом більшовиків). У зверненні ЦК ПСР «До всієї революційної демократії Росії», яке вийшло 25 жовтня 1917 року, спроба більшовиків захопити державну владу

збройною силою називалася «божевільною», а згодом і зрадою перед революцією та батьківщиною [15], однак більшовикам вдалося консолідувати дієву частину армії та міський пролетаріат навколо власної програми.

Незважаючи на незгоду опозиційних до більшовиків партій, Установчі збори були позбавлені свого законодавчого статусу та розпущені 6 січня 1918 року, що, фактично, розпочало період громадянської війни на території Росії. В таких умовах більшовикам, особливо після реакції антисоціалістичних сил на чолі з адміралом О.В. Колчаком, довелося захищати своє право на гегемонію активним застосуванням військової сили, як по відношенню до політичних ворогів, так і по відношенню до опозиційно налаштованого населення. Вже після остаточного закінчення Громадянської війни та відносної стабілізації влади, репресивна боротьба з конкурентами за владний статус почалася і в самій партії [3].

А. Грамші висловлював своє занепокоєння таким розвитком подій і відзначав, що відповідні процеси не розширяють підтримку влади з боку населення, а навпаки, підірвуть згоду більшості із політикою нового режиму. Відзначений зростаючий ухил у бік примусу в балансі гегемонії більшовиків Грамші підкреслював фактом, що на зміну декларованій Ленінінм програмі «культурної революції», що проявлялася би у розповсюдженні кооперативів в сільській місцевості, у СРСР була реалізована програма примусової колективізації, яка, сильно вдаривши по селянам [60], остаточно позбавить комуністичну влади статусу суспільного гегемона у повноцінному розумінні цього слова, яке концептуалізував італійський мислитель.

ВИСНОВОК ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

А. Грамші застосовує власну концепцію гегемонії розглядаючи відмінні історичні контексти в Новому часі, проводячи паралелі та описуючи характерні протиріччя між ними. Вагомий акцент у своїх текстах він присвячує аналізу подій Французької революції та періоду Рісорджіменто в Італії. Незважаючи на

феноменологічну різницю між даними історичними подіями, Грамші досліджує детермінуючі чинники, через які постреволюційній Франції вдалося стати культурним гегемоном на континенті, в той час як Італія не змогла вийти за власні межі в даному сенсі. Додатково актуалізуючи відповідну проблематику до революційних подій в Російській імперії на початку ХХ ст., Грамші формулює декілька відповідних причин. Недостатній розвиток суспільної підтримки гегемона у Італії, який був спричинений відірваністю соціального класу, який прийшов до влади, від широких мас та його нездатності стати провідником актуальних соціально-економічних перетворень; низький рівень розвитку інтелігенції в рамках революційного класу Італії; надмірне використання систему примусу з боку більшовицької партії в Росії, що свідчить про неповноцінність її статусу, як культурного та політичного гегемона.

РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ГЕГЕМОНІЇ

A. ГРАМШІ

3.1. Принципи філософії практики та феномен ідеології

Концепція гегемонії посідає ключове місце серед теоретичних напрацювань А. Грамші, виступаючи серед них зв'язуючим елементом і займаючи одне з фундаментальних місць у соціально-економічній думці італійського мислителя. В даному розділі ми детальніше розглянемо концепцію гегемонії, звернемо увагу на дотичні терміни, які розробляв Грамші, а також спробуємо частково актуалізувати його теорію через звернення до споріднених робіт сучасних філософів. Наразі егалітарна та марксистська теорія знову отримала нову хвилю уваги до себе, в тому числі серед академічної спільноти, і ідеї Грамші грають важливу роль у відповідному контексті.

Філософія А. Грамші тісно пов'язана з концептом «філософії практики», який часто виступає однією з назв марксистського напрямку думки загалом. Справа в тому, що Грамші писав «В'язничні зошити» перебуваючи у фашистській в'язниці, а тому мав використовувати слова заміники: наприклад, Ленін виступає у його текстах в якості філософа Ілічі, а марксизм носить назву «філософією практики». І хоча дана заміна, вірогідно, була вимушеною, постфактум вона дозволила спростити оформлення певної дистанції між теорією Грамші та класичними напрямами марксизму. Звертаючись до формулювання поняття філософії практики в рамках філософії К. Маркса, філософія практики виступає як предметна єдність матеріальної та духовної активності, в результаті якої формується цілісний соціальний організм, в якому, відповідно, зливаються матеріальна та духовна культура [16]. Матеріальна дійсність, як основа практичної діяльності, виступає в якості вектору розгортання людської діяльності загалом, двосторонньо детермінуючи індивідуальне та соціальне буття. Таким чином, буттєвість соціального простору (навколишні умови) формують певні потреби як у окремого індивіда, так і у соціальних груп та суспільства в цілому.

Як наслідок, розуміння себе, як частини боротьби за політичну гегемонію, формує політичну свідомість, яка виступає основою розвитку самосвідомості людини в соціальному середовищі і саме тут відбувається поєднання теорії та практики, як процесу історичного розвитку, адже для формування політичної свідомості необхідний розвиток соціуму загалом. Окремий індивід, в ході розбудови та ускладнення соціального простору, стає включеним у все більшу кількість суспільних та, відповідно, політичних процесів, проходячи шлях від архаїчного самоусвідомлення до формування власного повноцінного світогляду. Саме у такому розумінні концепції гегемонії Грамші вбачав її ключовий внесок у розвиток філософської думки, так як воно формує критичність та внутрішню етику у суб'єкта суспільних процесів [6, 11].

Філософія практики, таким чином, розглядає соціально-економічну діяльність людини як акт участі у боротьбі за політичну гегемонію, і, за словами Грамші, сама по собі є складовою політичної гегемонії. [6, с. 17] Застосовність для наявних соціально-політичних умов та формування відповідних соціальних потреб в сумі з опорою на емпіричну складову критичного підходу філософії практики на сучасному етапі історичного розвитку перетворюють її на культурного гегемона у порівнянні зі світоглядом традиційного суспільства [6, с. 78] Відповідні процеси стають все більше актуальними у контексті все більшої переваги матеріалістичного підходу у філософії модерну та постмодерну. Незважаючи на те, що філософія практики не виключає етико-політичної історії, вона змінює акценти у світогляді людини нової епохи та формує нові соціально-економічні потреби, які закономірно впливають із новоствореного світобачення [6, с. 203]

На теоретичному рівні філософія практики зосереджує свою увагу на суспільних та історичних протиріччях та, фактично, включає дані протиріччя до власного теоретичного базису. Грамші зазначає, що кожна культура на певному етапі свого розвитку проходить через власний «спекулятивний» момент, коли домінуючий у суспільстві аксіологічний фундамент, серед іншого виражений у гегемонії певної соціальної групи, починає руйнуватися знизу. В

такій ситуації традиційна світоглядна основа у своїх опорах схильна переходити до трансцендентального стану, набуваючи характеру релігійного вірування. Догматизація прийнятих етичних норм приходять до своєї максимізації, як засіб протидії деконструкції. З іншої сторони, критика в її адресу, в якості природної реакції, стає все більш витонченою. Недарма, як вказує Грамші, епохи радикальних змін традиційного соціально-економічного устрою (періоди декадансу у культурі) супроводжуються високим рівнем спекулятивності критичної думки, яка направлена на руйнування встановленого порядку [6, с. 47].

До такого історичного періоду можна віднести і сучасну епоху постмодерну, для якої є характерним активний перегляд основ європейської культурної традиції [34], на противагу котрій висувається новий ціннісний імператив прогресу. Відповідні процеси відбуваються як на рівні мистецтва (маргіналізація авангарду), так і філософської думки, даючи підстави дослідникам говорити про постмодернізм, як про «сучасну форму радикального соціокультурного скептицизму» (Крутоус 2005: 185, на ссылке вище). Одним із основних теоретичних концептів, які розвиваються у поточний історичний період та активно застосовуються в якості інструменту сучасного постмодерністського дослідника є вже згадувана вище деконструкція (незважаючи на те, що, за твердженням автора повноцінної теорії деконструкції Жака Дерріди, вона «не є методом і не може ним стати») [2].

Слідуючи за своїми естетичними та світоглядними орієнтирами, постмодерний підхід розкладає будь-який феномен на окремі складові, апріорі доволі скептично ставлячись до можливості існування Єдиного (в неспроможності створювати єдності (створення конструкції) окремі дослідники вбачають слабку сторону відповідного філософського напрямку [30]), що, наприклад, проявляється у схильності авангардної філософської думки звертатися до принципів децентралізації. Таким чином, загальний історичний аналіз А. Грамші набуває додаткової актуальності, оскільки нині, за зовнішніми ознаками, глобальний світ переживає свій «спекулятивний момент», який є

характерним для часів радикальної зміни встановлених пропорцій влади у системі культурної гегемонії. У таких обставинах, застосування теоретичних концепцій, що займаються відповідною проблематикою, є вкрай затребуваним, в першу чергу на академічному рівні.

З такої точки зору будь-яка ідеологія не може розглядатися, як довільно створений феномен, а виступають як певні історичні явища [6, с. 254]. В такому статусі культура являє собою певну соціальну матерію, на яку можна впливати завдяки практичній діяльності. Філософія практики, відповідно, формує вектори та об'єктні орієнтири для такої діяльності. Суспільні групи отримують змогу перманентно змінювати пропорцію володіння гегемонією завдяки світоглядним змінам на культурному рівні. Домінація в рівні володіння гегемонією через впровадження політичних та правових реформ дає змогу реалізовувати власну програму на етичному рівні, серед іншого формуючи ієрархію та характер взаємодій всередині суспільних комунікацій.

Саме завдяки існуванню філософії практики, як світоглядного принципу, за Грамші, соціальна група будь-якого рівня усвідомлює себе, як певну колективну єдність і перетворюється на суб'єкт політичної діяльності [6, с. 255]. Самоусвідомлення індивіда формується в ході ідеологічних зіткнень та боротьби за гегемонію, в процесі чого з'являється необхідність формування певної концепції розуміння навколишнього світу (з ускладненням структурної системи відповідної концепції підвищується її застосовність, серед іншого, в рамках політичних протистоянь) [6, с. 3] Ідеологія таким чином стає «полем боротьби», на якому зв'язуються між собою розрізнені сили: окремі складові, в процесі створення спільної ідеології, утворюють «колективну волю». Остання, формалізуючись, перетворюється на культурний та, як наслідок, політичний рух (що об'єднує групові економічні інтереси), який грає повноцінну суб'єктну роль у соціальних перетвореннях [18].

Таким чином класи у теорії Грамші політичні суб'єкти, в першу чергу, у колективному вимірі виступають в якості артикульованого комплексу сформованих колективних ціннісних позицій та соціальних практик, не

обмежуючись класовими якостями. Відповідне бачення робить дистанцію між італійським мислителем та класичними марксистами, які ставили за основу своєї теорії історичного розвитку суспільства діалектичне протистояння класових інтересів та їх безпосередніх представників. Водночас стає зрозумілим причина, за якою вчення Грамші набуває нової актуальності у період постмодерну, коли виникають нові економічні класи (згадаємо концепцію п'яти статусних груп сучасного інформаційного суспільства), а самі межі між економічними класами стають все більш умовними [19].

Відмінність теорії Грамші від класичного марксизму також полягає у звертанні особливої уваги італійського мислителя на аналіз культурних процесів, надаючи їм не меншу вагу у детермінації суспільного розвитку. За Грамші, культурна ідентичність є найбільш потужним у етично-політичній області колективним зв'язуючим механізмом: «На різних рівнях культура уніфікується в ряді страт до такого ступеня, що у взаємодію вступає більша або менша кількість індивідуумів, які різною мірою розуміють спосіб вираження один одного, і т.д.» [70, с. 349] Таким чином виникає культурно-соціальна спільнота, яку об'єднує схожість аксіологічної системи, переважна спільність індивідуальних та групових економічних інтересів, а також прихильність до певного політичного вектору. Це дає можливість існування великої кількості окремих індивідуумів в рамках спільної з іншими суб'єктами соціально-економічної діяльності картини світу [39], а отже й можливість відтворення необхідних для такої спільноти культурних, економічних та політичних практик.

В той же час, Грамші слідує і економічній традиції марксизму вказуючи, що клас є «раціональною причиною», яка детермінізувала можливість розгортання боротьби за гегемонію загалом. Однак ці класи не завжди відповідають одне одному на політичному рівні [18]. Тому саме партію, яка являє собою об'єднання, що на теоретичному та практичному рівні концептуалізує дотичні точки у колективному світобаченні, Грамші називав «сучасним правителем» (згадаємо, що на епоху модерну прийшовся пік

соціокультурної ваги політичних партій). «Політична партія... відповідає за об'єднання істинних інтелектуалів цієї групи... Партія виконує це завдання у суворій відповідності до її основної функції, яка полягає у виробленні своїх власних складових — тих елементів соціальної групи, які народилися і розвивалися як «економічна» група, і перетворення їх в компетентних вчених-політологів, керівників і організаторів всіх видів діяльності та функцій, властивих органічному розвитку цілісного суспільства, як громадянського, так і політичного»— вказував Грамші, розглядаючи партію, як функціональний колективний суб'єкт соціокультурних перетворень [70, с. 15-16].

3.2. Громадянське суспільство, як фундамент інтегральної держави

Простором боротьби за гегемонію, де між собою конкурують політичні партії та суспільні організації, за Грамші виступає громадянське суспільство, адже саме для останнього характерна плюральність політичної позиції його учасників та можливість існування опозиційних одне до одного суспільних рухів та угруповань. Тому сам статус гегемона (хоча б на короткому історичному відрізку) може бути отриманим при умові підтримки з боку більшої частини членів громадянського суспільства, або ж, в окремих випадках, підтримки його найбільш дієвих, та, відповідно, впливових суб'єктів. Конкуренція відбувається «...у громадянському суспільстві, через приватні організми, серед яких найважливішими є політичні партії та союзи», які, однак, можуть приймати і інші форми [68]. До останніх Грамші відносить церкву, школи, газети, літературу та навіть культурні об'єкти, що є вкрай актуальним для сучасних західних суспільств, де особлива увага приділяється формуванню культури пам'яті. Відповідно, позиції влади та держави загалом у таких умовах залежать від міцності громадянського суспільства, що служить її основою.

На цьому місці варто окремо приділити увагу інтерпретації поняття «держави» італійським мислителем, яке, хоча й може частково відрізнитися у різних частинах тексту (враховуючи есеїстичний характер написання роботи, цей факт є закономірним), однак має свої концептуальні особливості. Знову ж таки, на відміну від представників класичного марксизму, Грамші надає йому більш широкого поняття, ніж онтологічно залежної надбудови, що детермінована економічними зв'язками [44]. І хоча в окремих випадках Грамші використовує дане поняття в якості відповідника апарату управління, в інших контекстах він розвиває набагато більш інтегральне розуміння феномену держави, наслідуючи відповідне формулювання, яке використовував Гегель [18].

Тут держава виступає одночасно і в якості наявних інститутів керування, і в той же час означає весь спектр соціально-економічної та культурної діяльності, яка відбувається всередині громадянського суспільства. Ця

відмінність є ключовою, оскільки у першому випадку інтерпретування поняття держави формується дистанція між політичними інститутами та політичними практиками загалом. У другій інтерпретації держава розуміється як певний соціокультурний організм, який включає в себе усі види політичної діяльності. Розвиваючи дану тезу, Грамші вказує, що «цілісна (інтегральна) держава» є результатом історичного (еволюційного) розвитку держави інституційної, чого, щонайменше на момент написання «В'язничних зошитів», було досягнуто лише у розвинених капіталістичних країнах [70, с. 243] Така держава, завдяки динамічному характеру громадянського суспільства перетворюється на окремий організм, внутрішні закони якого суттєво відрізняються від державних формацій попередніх історичних періодів.

Звідси випливає висновок, що тлумачення поняття держави в рамках її лише інституційного та функціонального характеру є актуальним лише для аналізу державних утворень, які не розвинули власного громадянського суспільства. Різниця між розглянутими відмінами історичними формами держави полягає у більш складній системі утворення суспільного договору: в той час як держава першої формації характеризується, в першу чергу, використанням власного домінування (потенційної чи практично застосованої можливості спиратися на адміністративно-військовий примус), державне утворення другого типу додатково засноване на спільній згоді.

Дана спільна згода може бути виражена як у згоді більшості учасників громадянського суспільства, що характерно для демократичних систем, так і об'єднанні найбільш дієвої соціальної групи (партії), яка отримує владу в ході соціальних революційних перетворень. Однак, варто зазначити, що жодна із відповідних державних формацій, за Грамші, не може бути заснована виключно на примусі чи колективній згоді і завжди містить елементи обох типів. Можемо зробити припущення, що пропорція їх присутності і характеризує тип держави: перевага згоди над примусом у громадянському суспільстві і зворотна ситуація в державі, що заснована на адміністративно-військовій домінації певного соціальної групи чи класу.

Наведемо наступну характеристику інтегральної держави, яку використовує Грамші: «Це — цілий комплекс практичної та теоретичної діяльності, за допомогою якої правлячий клас не тільки виправдовує та підтримує своє панування, але й є успішним в отриманні активної згоди тих, ким він керує» [70, с. 244]. Дане формулювання, серед іншого, дає змогу висловити тезу, що гегемонія, яка заснована на комбінації примусу та згоди (з великим ухилом до другого в сучасних демократичних державах), не тільки створює основу для легітимності влади для суспільства, але й дозволяє трансформувати опозиційні сили у лояльні, чи, щонайменш, політично толерантні соціальні групи. Останнє суттєво зменшує політичну активність та радикальність опозиції, що знижує загальний рівень інтенсивності боротьби за політичну та культурну гегемонію.

Водночас, громадянське суспільство, відповідно до високої динаміки своїх внутрішніх процесів, гарантує можливість існування альтернативної позиції на місцевій культурно-політичній арені (однак лише на такому рівні, який не загрожує існуванню встановлених державних інститутів, про що нижче). Інакше кажучи, в такому типі соціального устрою гегемон завжди знаходиться в стані конкуренції за свій статус з певними ідеологічними опонентами, що пропонують альтернативне бачення шляхів використання гегемонії. Тобто, діалектичний характер громадянського суспільства на базисному рівні детермінує виникнення боротьби за культурну гегемонію.

Відповідно, Грамші формулює доступні для гегемона можливі дії, які дозволять останньому протистояти загрозі втрати власних контролюючих функцій з боку інших претендентів на зайняття його статусу. Першим шляхом є постійна підтримка слабого стану конкурента за гегемонію, в тому числі шляхом роздроблення опозиції на окремі елементи, які, через створену політичну атомарність, не будуть здатні на рівних конкурувати з діючим культурним гегемоном. З метою ослаблення конкурента, гегемон також може знижувати стан виробленої останнім потенційної соціальної напруги шляхом часткової реалізації програми, яка відповідає інтересам опозиції, в рамках

власної політики. Також для цього може застосовуватися надання лідируючим представникам діючих чи потенційних антагоністичних до гегемона соціальних груп високих позицій у елітних сферах діючої системи гегемонії.

Грамші зауважує, що такі реакції на політичні виклики та реорганізаційні ініціативи загалом є необхідними для гегемона щоб зберегти свої владні позиції на великій часовій дистанції. Вони дають можливість провести додаткове узгодження політики, що проводиться гегемоном, з суспільними запитами, адаптуватися до актуальних соціально-економічних та культурних умов, а також органічно включити нові суспільні елементи як до вже створених соціальних інститутів, так і до суспільного устрою в цілому. І такі процеси мають відбуватися незалежно від існування чи відсутності кризи у наявній системі гегемонії [18].

Однак, якщо криза діючої системи гегемонії досягає такого масштабу, коли виникає загроза втратити владу правлячим класом, останній, за Грамші, може спиратися на потужність бюрократичного апарату. За рахунок артикульованості та легітимності, що заснована на встановлених правових нормах, організаційна структурність та інституційність бюрократії дає можливість гегемону дати відпір опозиційним політичним рухам, що претендують на гегемонію. Наслідком такої зміни акцентів з культурної на формальну перевагу, наприклад, є зміна стратегії підбору кадрів для адміністративного апарату з орієнтиром не на суспільне представництво останніх (що характерно для представників культурного авангарду), а на їх технічну компетентність. Такі процеси можуть призвести до падіння важливості ідеології для розгортання політичних процесів в рамках держави.

У тому випадку, якщо жоден з названих вище шляхів збереження свого статусу гегемоном не досягає успіху, пануючий клас може вдатися до останнього способу захисту своїх владних позицій, який виражається у ще більшому акценті на державні інституції та радикальні механізми панування, тобто застосування адміністративно-правового примусу та військової сили. В такому випадку гегемон лише формально зберігає своє найменування, оскільки

більше не спирається на суспільну підтримку і, таким чином, втрачає статус виразника суспільних потреб. «Якщо правлячий клас втратив свій консенсус, тобто вже більше не є «керівним», а тільки «пануючим», що спирається виключно на силу примусу, то це означає, що великі маси людей відійшли від встановлених раніше ідеологій і більше не вірять у те, у що вони до цього вірили» [6, с. 91].

В той же час Грамші вказує, що чим в більшій мірі панівний клас буде використовувати силові засоби збереження влади, тим в більшій мірі він дискредитуватиме себе як дійсного гегемона, що здатен реалізувати актуальну культурну політику. Влада, відповідно, перетворюється на обмежену панівну групу, що спирається не на підтримку широких мас, а на владні ресурси, які були отримані після завоювання владних позицій. Таким чином, звертання до примусу може бути ефективним на коротких історичних дистанціях, дозволяючи зберегти владу за відповідними елітами, однак в якості довгострокової стратегії така політика не є ефективною. Більше того, надвелика ставка на панування, що реалізується через систематичний примус, є характерною ознакою близької поразки в боротьбі за збереження статусу гегемона [70, с. 276].

Останнім етапом на шляху збереження втрачаючим свій статус гегемоном діючої системи влади та легітимності створених нею інституцій є, за Грамші, форма культурно-політичної влади, що відповідає поняттю «цезаризму». Відповідний політичний етап виводить на перший план певних історичних постатей, які виступають одноосібним представником суспільних потреб та часто концентрують у своїх руках домінуючу кількість владних ресурсів. «Зрештою, — за словами Грамші — явище «цезаризму» є радше полемічно-ідеологічною формулою, ніж історично-політичною. Можна віднайти «цезаристичний вихід» навіть і без «цезаря», без великої «героїчної» та керівної постаті». [6, с. 355] Розвиваючи останню тезу, італійський мислитель наводить приклади парламентських форм правління, що зверталися до подібних реформ. Д. Макдональд, що у роки Великої депресії разом з групою однодумців

покинув лави Лейбористської партії (будучи членою якої, він двічі займав посаду прем'єр-міністра) [52] з програмою збереження соціально-економічної стабільності, пішов на ідеологічний компроміс та сформував коаліційний уряд спільно з консервативними та ліберальними силами, утворивши Національний уряд (Уряд національного єднання), який став лише другою за останні 90 років коаліцією влади та опозиції в Великій Британії [7].

В завершальній частині аналізу державної теорії в рамках концепції гегемонії, варто згадати сучасне поняття «постгегемонії» [46], яке описує специфічний етап соціокультурного та політичного розвитку суспільної формації, коли існуюча система гегемонії, втрачаючи культурний баланс, знижує якість свого функціонування на рівні організації і втрачає зв'язок з соціальною дійсністю. Такі процеси, наразі, можуть відображати кризу державних утворень чи окремих соціальних інститутів, що засновані на національному консолідуючому механізмі. Однак дана теорія наразі знаходиться лише на етапі своєї теоретичної розробки, на що вказує головний критик даного концепту британський гуманітарний дослідник Р. Джонсон. Він позитивно оцінює використання трансдисциплінарного аналізу сучасних культурних процесів, що характерні для даного теоретичного напрацювання, однак критикує її за неврахування можливості існування описаного соціального стану, як певного моменту у історичному розвитку гегемонії, а не її завершення [66].

На основі розглянутих фактів, можна сформувати наступні теоретичні висновки, пов'язані з етапами набуття та втрати статусу гегемона. Так як гегемонія є ознакою політичного суб'єкта, який є провідником актуальної культурної повістки та детермінованих нею соціально-економічних затребувань суспільства, повноцінність статусу гегемона відповідає можливості та інтенсивності їх реалізації. Звідси впливає наступний алгоритм досягнення та втрати політичної влади. Майбутній гегемон, до свого становлення, знаходиться в формі спільноти, що на практичному та світоглядному рівні відповідає авангардній для історичної епохи ідеологічній системі. В такій

формі, з розвитком свого соціально-політичного впливу, такий претендент на гегемонію існує, як опозиція до її володаря. З приходом до влади новий гегемон в тій чи іншій мірі реалізує ту програму політико-правових перетворень, завдяки декларації якої він отримав суспільну підтримку.

Отже, під впливом поступово змінюваних культурних та соціально-економічних реалій, система гегемонії, для збереження свого статусу, адаптується до нових викликів шляхом використання зазначених вище механізмів адаптації та реорганізації. Останні, будучи відірваними від дійсних культурних зрушень на низовому рівні суспільних мас, поступово зосереджують все більше ресурсів на укріпленні та захисті встановленого згори адміністративного апарату та інституційних форм існування держави. Зрештою, коли декларована та існуюча на практиці програма гегемона вступає у конфлікт з світоглядною позицією більшої частини учасників активної політичної спільноти (суб'єктів громадянського суспільства), для збереження свого статусу він застосовує примус та інші силові механізми панування. Відповідно, такі дії є ознакою кризи існуючої системи гегемонії, і, якщо наявну політичну модель не вдасться продовжити на додатковий термін завдяки встановленню різного роду авторитарних режимів, гегемон буде заміщений конкурентом, який, повертаючись до початку тези, має найбільшу підтримку серед суспільних мас та авангарду політично активної категорії громадянського суспільства.

Необхідно окремо відмітити діалектичний характер відповідних соціокультурних процесів, де новий суб'єкт боротьби за гегемонію виникає як реакція на суспільні запити та неспроможність реалізовувати затребувану суспільством програму діючим гегемоном. Така концепція, з одного боку, відповідає марксистській традиції, яка заснована на принципах діалектики, а з іншого, створює не існуючі раніше інструменти для аналізу культурно-політичних процесів.

3.3. Маневрена та позиційна війна як стратегії боротьби за гегемонію

Розглядаючи сутність вказаної боротьби за гегемонію, Грамші створює її типологізацію за характером реалізуючоїся внутрішньодетермінованої стратегії, тим самим розділяючи на два ключових типи: «маневрена» і «позиційна війна». Перша відповідає практикам, що характерні для артикульованого протистояння, знаходячи свою максимальну радикальність в рамках відкритого військового конфлікту. Для такої війни характерним є використання засобів примусу по відношенню до політичних опонентів та силовий характер отримання статусу гегемона. [70, с. 235] Такі практики можуть застосовуватися і країнами в яких сформоване відносно стійке громадянське суспільство, однак останнє створює набагато більш складну політичну та економічну систему, яка робить суспільну структуру адаптованою до потенційних криз.

Другим типом боротьби за гегемонію є «позиційна війна», яка, на відміну від війни маневреної, для якої є характерною орієнтація на тактичну роботу в історичних контекстах, використовує стратегічний підхід. Позиційна війна є боротьбою за домінацію у світоглядному базисі максимальної кількості учасників громадянського суспільства. Її розгорнуту характеристику дала Ш. Муфф у «Соціалістичній стратегії»: «Насправді, позиційна війна — це процес ідеологічної боротьби, за допомогою якої два основні класи намагаються привласнити нектласові ідеологічні елементи для того, щоб інтегрувати їх в ідеологічну систему, яка артикулює себе навколо їхніх відповідних гегемоністських принципів. Отже, це лише етап у боротьбі, етап, у якому новий гегемоністський блок цементує себе, але це вирішальний момент... » [55].

Такі періоди в історії передують моментам радикальних змін у соціально-економічному та політичному просторі, закладаючи ідеологічні основи вектору, за яким будуть направлені відповідні перетворення. Розглядувана вище Лютнева революція стала закономірним підсумком поступового падіння культурної гегемонії монархічної системи, яке в тому числі було наслідком перманентної агітації населення ліберальними та соціалістичними

організаціями у другій половині XIX ст. Реалізована стратегія позиційної війни відкрила можливість для застосування принципів маневреної війни та змогла змінити політичну систему в Російській імперії. В цьому напрямі партії більшовиків пішла ще далі: на короткій дистанції отримавши перевагу в позиційній війні між соціал-революційними партіями, вона змогла захопити владу та скористатися гегемонією для закріплення власного політичного режиму.

Стратегія позиційної війни, таким чином, являє собою боротьбу за кожного окремого індивіда, який є учасником громадянського суспільства, з особливим акцентом на громадян, які не визначилися у власній політичній позиції. Вона реалізується, серед іншого, через перевагу у представництві в культурно освітніх закладах і ЗМІ, державному адміністративному апараті та шляхом боротьби за домінуючий статус у культурному просторі загалом. Марксистська теоретична традиція з самого початку заклала до своєї основи тезу про детермінування світогляду людини навколишнім середовищем; в такому контексті стратегія позиційної війни, як боротьби за переважаюче представництво у середовищі існування суб'єкту громадянського суспільства, є розвитком марксистської теорії з адаптацією до актуальних соціокультурних умов.

Грамші вказує, що без домінації в боротьбі за гегемонію, яка встановлюється в громадянському суспільстві, в першу чергу, через успіхи у реалізації позиційної стратегії, спроба змінити чи зруйнувати встановлені інститути влади будуть мати низький рівень потенціалу. Однак з цього слідує глобальний характер успіху у позиційній війні в рамках відповідного історичного етапу: перемогу у позиційній війні нівелює можливість успішної реакції на певний часовий проміжок. Отриманий внаслідок статус гегемона має високий потенціал збереження через реалізацію затребуваних соціально-економічних реформ та прихильність більшої частини суб'єктів громадянського суспільств, що гарантує захист утворених політичних інститутів щонайменше на короткому відрізку часу за рахунок переважаючої громадської підтримки.

Звертаючись до прикладу маневреної стратегії, яку використали більшовики під часа подій Жовтневої революції, Грамші вказує, що спроба подібного прямого захоплення влади лівими партіями у тогочасній Європі була б приречена на поразку. З цього приводу Джеремі Лестер наводить наступну цитату Грамші: «...Ілліч розумів, що потрібен був перехід від стратегії маневреної війни, переможно використаної на Сході в 1917 р., до позиційної війни, яка тільки й була можливою на Заході... Ось що, на мою думку, означала формула «об'єднаного" фронту»... Однак Ілліч не мав часу, щоб розширити свою формулу, хоча треба враховувати, що розширити її він міг лише теоретично... » [70, с. 237-238]. Дане висловлювання важливе також з точки зору артикулювання потенціалу до об'єднання принципів маневреної та позиційної війни в рамках єдиної стратегії.

Отже, головна відмінність між західними та східними суспільствами в контексті можливості застосування різних стратегій боротьби за гегемонію полягає в наявності у перших розвинутого громадянського суспільства, яке знижує потенціал маневреної війни: «На Сході держава була всім, громадянське суспільство було первісним і желатиноподібним. На Заході існували відповідні відносини між державою та громадянським суспільством і, коли держава хиталася, відразу ж виявлялася міцна структура громадянського суспільства. Держава була лише зовнішнім ровом, за яким існувала потужна система фортець і земляних укріплень» [70, с. 238]. Таким чином, існування громадянського суспільства закладає фундамент для збереження існування демократичної державної формації, однак залишаючи можливість для соціально-економічних та політичних реформ у тому випадку, якщо цього потребуватимуть наявні обставини.

Проблема східних країн у даному контексті полягає в тому, що держава загалом, як орган та символ влади, що володіє ресурсами панування, проявляється тут набагато відкритіше, ніж на заході, де акцент робиться на цінності колективної згоди та практичній реалізації поняття «суспільного договору», ключовий внесок в теоретичне оформлення котрого зробили Т.

Гоббс, Д. Локк та Ж.-Ж. Руссо і де держава розуміється, в першу чергу, як продукт прийнятої між громадянами згоди [12]. Таким чином, через відмінну форму організації держав на сході, де остання не спиралася, наприклад, на загальне виборче право та демократичні цінності загалом, стратегія маневреної війни виступала основним дієвим механізмом зміни системи діючої влади та соціально-економічної формації.

Такі принципи вказаної зміни влади, за Грамші, можуть призвести до формування характерного для регіону типу революції, що базується на пасивній формі суспільної згоди та переведенні політичної площини до виключно інструментальної форми панування. Для останньої характерні бюрократичний централізм, який при радикалізації може переходити до авторитарного та тоталітарного виду державного управління, який Грамші називає «диктатурою без гегемонії» [70, с. 268]. Даний феномен розкриває сучасна французька філософія К. Бюсі-Глюксман: «У разі, якщо держава стає вузькопартійною (або навіть партією-державою), гегемонія обмежується не лише своєю обмеженою базою у масах, а й рамками самого класу», а тому «гегемонія здійснюватиметься частиною соціальної групи над цілою групою» і «слідом за цим, апарат гегемонії... перетвориться на ідеологічний апарат держави» [68].

Відповідний стан держави Грамші називає періодом *statolatry* («культу держави») [58]. Він вказує, що для окремих суспільств, які ще не проіснували достатню кількість часу у незалежній державній формі, такі періоди на окремому історичному відрізку є необхідними. Однак він має розумітися саме як тимчасова формація, що необхідна для закріплення новостворених інституцій і не повинен оформлюватися в якості суспільної політичної установки. Навпаки, за Грамші отримання державної влади має використовуватися з метою організації «руху, що націлений на створення нової цивілізації, нового типу людини і громадянина, він має бути призначений для того, щоб визначати волю до створення в рамках оболонки політичного суспільства комплексного і добре артикульованого громадянського суспільства,

в якому індивід може керувати собою без його самоврядування, що залучає його у конфлікт із політичним суспільством, — але, в першу чергу, стаючи його нормальним продовженням, його органічним доповненням» [70, 268].

З відповідних теоретичних напрацювань органічно випливає критика Грамші по відношенню до авторитарних режимів та поступово встановленої Сталіним тоталітарної системи впродовж першого десятиліття перебування при владі. Він описує трансформацію природи керуючої партії наступним чином: «функції такої партії вже більше не є функціями безпосередньо політичного, морального та культурного впливу, а лише технічними функціями пропагандистського та громадського порядку... У таких партіях культурні функції переважають, що означає перетворення політичної мови на жаргон. Іншими словами, політичні питання маскуються під культурні та як такі стають нерозв'язними» [70, 149].

Таким чином, для Грамші головною проблемою виступає той вплив, який чине авторитарна політична система на самі принципи взаємовідносин влади та суспільства, в тому числі на окремих його членів. З цього приводу італійський мислитель вказує, що маси при такій формі державного устрою «утримуються у стані щастя за допомогою таких засобів як моральні проповіді, емоційні стимули та месіанські міфи про очікуваний золотий вік, у якому всі нинішні протиріччя та нещастя будуть автоматично вирішені та врегульовані...» [70, 150]. Відповідно, у таких умовах громадяни не виконують практично жодних соціально-політичних функцій, окрім прояву лояльності до діючої системи влади, що суттєво знижує рівень суспільної соціокультурної активності.

Це, серед іншого, проявляється, наприклад, у підкоренні державному інтересу естетичної сфери. Критикуючи політику Сталіна через директивне насадження художнього напрямку соціалістичного реалізму, Грамші стверджує, що мистецтво має залишатися вільною сферою прояву індивіда, а будь-яка спрощена чи механічна спроба підпорядкувати внутрішні естетичні якості мистецтва політичному контролю зроблять його фіктивним та незатребуваним з боку аудиторії [61]. Звідси ми можемо зробити висновок, що наявність

громадської підтримки, яка відповідно до концепції Грамші артикулюється через поняття спільної згоди, є фундаментальним для розвитку не тільки політичного, але й культурного самоусвідомлення суспільства та його членів, сприяючи підвищенню динаміки їх всебічного розвитку відповідно до актуальних потреб історичної епохи.

3.4. Розвиток теоретичних понять суспільної згоди та *sensu comune* в концепції

А. Грамші

Формулювання ключової для статусу гегемона громадської підтримки Грамші розвиває через вже неодноразово згадане у даній роботі поняття «згоди». Під даним поняття можна розуміти як готовність прийняти певну соціально-політичну дійсність чи, за необхідності, його окремих проявів в різних сферах людського існування. В своїй більш інституційно реалізованій та дієвій фазі, за тлумаченням Грамші, суспільна згода дає можливість гегемону спиратися на рівень консенсусу та домовленості у громадянському суспільстві настільки, щоб мати змогу попередити потенційні загрози для власної владної позиції від опозиційних сил та загроз будь-якого роду. В результаті ми отримуємо особливу форму згоди, де існує баланс між реалізацією суспільного інтересу та критичної можливості артикулювати її в рамках теорії практики [18].

Досліджуючи тлумачення Грамші феномену суспільної згоди, варто розглянути наступне поняття, яке у «В'язничних зошитах» розвивав італійський дослідник — поняття *sensu comune* («здорового глузду» з іта.), або як ще його називає Грамші, «філософія фольклору» [6, с. 7]. Під цим він розуміє комплекс світоглядних (в першу чергу орієнтованих на практичну діяльність) людських переживань, упереджень та міфологічних форм сприйняття навколишнього світу [18]. Для тлумачення даного поняття можна використати широко знайоме на вітчизняному просторі формулювання — «народна мудрість», як колективної етичної системи, яка заснована на практичному досвіді минулих поколінь та трансформується паралельно з історичним розвитком [11].

А. Грамші з раннього віку цікавився народною культурою: у часи навчання в університеті він збирав тлумачення народних висловів сардинської мови, а перебуваючи у в'язниці планував займатися дослідженням «серійного роману» — популярного серед населення Італії періоду його життя жанру літератури. Тому не дивно, що Грамші залишався осторонь від інтелектуальної

зневаги по відношенню до представників народної культури, яка, за його твердженням, вступає у природне зіткнення культурою еліт [1]. Саме з комплексу відповідних власних досліджень, італійський мислитель вивів вказане поняття здорового глузду. Використовуючи дане поняття, Грамші намагається зрозуміти ірраціональні та несвідомі шляхи, завдяки яким людина досліджує буття, власну екзистенцію та необхідні орієнтири для її здорового існування. В той же час, Грамші використовує матеріалістичний аналіз та шукає механізми засвоєння людиною тих історичних ідей, які вкоренилися у колективній культурі, та трансформування їх у спосіб реалізації прагнення до стабільності шляхом адаптації до актуального історичного контексту. Однак він робить зауваження, що «здоровий глузд» не тотожний поняттю ідеології [70, с. 323]

Дистанцію між даними поняттями Грамші артикулює наступним чином: «Це [здоровий глузд] містить елементи кам'яного віку та принципи більш передової науки, упередження, успадковані від усіх історичних періодів на місцевому рівні, та зачатки майбутньої філософії, яка належатиме людському роду, об'єднаному по всьому світу». [70, с. 324] Таким чином, здоровий глузд можна розуміти як форму практичного досвіду, який реалізується у певній аксіологічній структурі та світоглядній системі, що відповідає індивідуальним особливостям колективних форм суспільного розвитку у певних регіонах (чи на цивілізаційному рівні в цілому) та у певний історичний етап. Це відрізняє його від ідеології, яка характерна для окремих суспільних груп, які носять політичний характер, та, як правило, відповідають певному економічному класові, являючи собою програму реалізації його політичних, економічних та культурних інтересів.

Звідси виникає припущення, що владна група, яка має гегемонію, буде постійно перевіряти на міцність відповідні світоглядні позиції населення та використовувати їх у цілях власної програми [18]. Розвиваючи дану тезу, маємо можливість висловити й власне теоретичне припущення: гегемон (в даному випадку розуміємо його як суб'єкта політичної влади, що заснована як на

спільній згоді, так і апараті застосування примусу, тобто, повноцінного гегемона), будучи виразником авангардних суспільно-культурних рухів, у своїй програмі культурної трансформації на різному рівні вступає у конфлікт з діючими народними світоглядними уявленнями, які засновані на здоровому глузді. Інакше кажучи, гегемон являє собою політичний суб'єкт, який спочатку артикулює, а згодом інститутоалізує підсумкові зміни, що сталися на рівні здорового глузду на відповідному історичному етапі.

Грамші, однак, користуючись безальтернативним есеїстичним характером своїх текстів, розвиває наступне, опозиційне до попереднього поняття. *Senso buono* («хороший сенс» з іта.) — характеристика розширення мислення до наявності можливості аналізу навколишнього соціального світу з точки зору інтересів суспільних груп [53, с. 13]. Таке мислення дозволяє стати суб'єктом свідомої боротьби за гегемонію та формувати власну світоглядну систему на основі реальних соціально-економічних умов. Однак для цього, вказує Грамші, необхідно позбутися окремих складових елементів форми сучасної мови, характерних для минулого історичного періоду, тим самим звільнивши себе від обмежень *senso comune*.

3.5. Концепція традиційної та органічної інтелігенції

Як ми бачимо, на шляху розвитку концепції гегемонії, А. Грамші починав з коментарів до відповідних розробок теоретиків лівого руху Володимира Леніна та Георгія Плеханова, але згодом прийшов до створення власної теоретичної системи з додатковим введенням доповнюючих авторських термінологічних змінних. Їх поява була викликана необхідністю адаптувати марксистську теорію до актуального соціально-економічного контексту та розширити об'єкт її досліджень на культурну та політичну сферу. Одним із прикладів є грамшіанське поняття «органічної інтелігенції».

Органічна інтелігенція являє собою авангардну групу інтелектуалів, які власною науковою та культурною діяльністю формують світоглядну систему суспільного класу [6, 312]. Однак тут ми маємо одразу зробити певне зауваження: західне розуміння соціальної сутності інтелектуалів функціонально відрізняється від, наприклад, радянського тлумачення даного поняття. У другій з названих інтерпретацій інтелігент виступає в якості феномену, в першу чергу, морально-етичного характеру: це своєрідний суспільний лідер, який має альтруїстично орієнтовану направленість соціальної діяльності та часто жертвує особистим благом заради колективного. На противагу, у континентальному розумінні даного поняття інтелігент являє собою високоосвічений, культурний елемент суспільства, що займається певною інтелектуальною діяльністю [14].

Тут його відмінність від інших класів може в тому числі артикулюється через рівень статку, доходу та наявності владних ресурсів. Маючи теоретично сформульований суспільний функціонал, поняття інтелігенції інтегрується у соціально-економічну теоретичну систему західної соціологічної традиції, основою яких, в першу чергу, стали соціологічні напрацювання К. Маркса та М. Вебера, а також теорія еліт В. Парето та Г. Моска, оминаючи психологічний аналіз феномену еліт останньої. Відповідно до вказаної теорії, влада індивіда в суспільстві виражається його місцем в ієрархічній структурі політичних та

економічних інститутів, що відповідає підходу теорії гегемонії при розгляді суспільної стратифікації [14].

В той же час Грамші, беручи за основу інструментарій західного підходу, використовує і підхід радянської теоретичної марксистської гілки, розвиваючи авангардну роль інтелектуалів як в соціально-економічному, так і етичному просторі, в тому числі розширюючи їх суспільний функціонал. Інтелігенція, відповідно його теоретичної концепції, окремо розглядається в просторі боротьби за гегемонію. Отже, незважаючи на наявність вказаних вище соціально-економічних характеристик, які відповідають поняттю інтелектуала у західному підході, набуття даного статусу, за Грамші, відбувається саме завдяки занятій ролі у культурних процесах: інтелігенція артикулює світоглядні орієнтири класу та, відповідно, його аксіологічні принципи. Згодом вона представляє керівні інституції у новоутворених суспільних системах і її морально-етична суспільна роль, таким чином, органічно поєднується з наявним у неї владним ресурсом.

Перед тим як продовжити розкриття відповідного феномену в теорії Грамші, відтворимо комплекс детермінуючих чинників, які призводять до його виникнення. Так як формування будь-якої соціальної спільноти відбувається на основі спільної економічної діяльності, клас не може існувати в якості суб'єктної одиниці без організаторів, які формуватимуть його практичні завдання. Таким чином, виникнення інтелігенції детермінується закономірними, а не стихійними причинами, які впливають з внутрішніх особливостей економічного класу. Інтелігенція, що спочатку виконує роль спеціалістів на початковому етапі формування економічних відносин, пізніше виступає в якості розробників теорії практики для свого класу, перетворюючись на еліту у новоствореній системі гегемонії.

Грамші розділяє інтелігенцію на два види: традиційну та органічну. Перша формується на дистанції розгортання історичного процесу через накопичення владних та економічних ресурсів у руках певних родів та династій. Показовим є приклад аристократичних сімей традиційного

суспільства (частина з яких існує до сих пір), де із покоління в покоління передається соціальний статус та матеріальний статок. З розвитком громадянського суспільства та зниженням можливості накопичення таких ресурсів в рамках роду, все більшу культурну значимість отримує органічна інтелігенція — інтелектуали, які закономірно виникають у найбільш активних колективних суб'єктах соціально-економічної діяльності та громадянського суспільства загалом [6, с. 320].

Виникаючи в рамках певного соціального класу, інтелігенція є залежною від умов його соціально-економічного існування і закономірно виступає транслятором його світоглядних (ідеологічних) орієнтирів, а також грає головну роль в їх деформації. Останні процеси напряму залежать від характеру відповідного соціального класу. Наприклад, традиційна інтелігенція часто спирається на ідеалістичні позиції, вказуючи на наявність певних вроджених чи родових особливостей представників свого класу, які дають останнім набуті ними владні та матеріальні привілеї. Таким чином, для сучасної традиційної інтелігенції характерна замкнутість в рамках своєї страти та професійної групи, пасивність у соціально-економічній діяльності і, як наслідок, низька адаптивність до ринкових умов [14, с. 6].

На противагу, інтелігенція органічна виступає як утворюючий актуальну практичну теорію соціальний елемент, який формулює права та політику свого класу на основі актуального культурного та економічного контексту. Вона займає активну політичну позицію, є авангардом соціально-економічної діяльності якщо не в рамках суспільства загалом, то на рівні власної соціальної страти. Як правило, з точки зору наявності матеріальних ресурсів її представників можна віднести до середнього та вищого середнього класу, однак при важливій характерній особливості: незважаючи на високу динаміку змін у світоглядній системі, вона переважно знаходиться у опозиції до панівного класу, основну частину якої до сих пір становить традиційна інтелігенція. Органічна інтелігенція має розвинуту комунікаційну мережу та забезпечує обмін інформацією в рамках соціальних класів, а через активну

залученість до актуальних соціально-економічних процесів здатна оперативно реагувати на зміну ситуації у тій чи іншій сфері суспільної діяльності. Наявність такої спроможності у сучасному суспільстві, яке знаходиться в стані постійного становлення, є однією з ключових конкурентних переваг органічної інтелігенції у порівнянні з традиційною [71].

Варто зауважити, що спираючись на утворений нині соціально-економічний контекст, можна стверджувати про зміну якісних характеристик сучасної інтелігенції. В першу чергу це стосується наявності вищої освіти, як ознаки статусу інтелігента, що особливо стосується держав другого та третього світу, серед яких знаходиться переважна частина країн на пострадянському просторі. Розпочате після розпаду СРСР стрімке підвищення кількості вищих навчальних закладів в Україні та, відповідно, навчальних програм призвели до того, що наразі більша частина випускників середніх шкіл вступають до університетів. На дистанції це напряду вплинуло не тільки на падіння середньої якості надання вищої освіти, але й до зниження можливості використовувати її наявність в якості характеристики рис інтелігенції [36].

В даному контексті згадаємо відмінності між російською (припускаючи, що в розумінні Грамші сюди входила і інтелігенція Лівобережної України, що знаходилася в дореволюційній Російській імперії протягом майже трьох століть) та американською інтелігенцією, на які вказував італійський мислитель. Будучи свідком перших десятиліть розвитку СРСР та становлення США, як світового культурно-економічного лідера, італійський мислитель зробив наступні спостереження. Досліджуючи історію американського суспільства він вказує на повну відсутність у США традиційної інтелігенції, що можна пов'язати з етапом історичного розвитку та характером процесу державотворення, в рамках якого утворилися Сполучені Штати. Дану перепону до формування інтелігенції в США на історичній дистанції вдалося природно вирішити шляхом злиття представників різноманітних культур в єдину культурну спільноту, вже після ствердження якої відбувалося виникнення місцевої органічної інтелігенції. Така відмінність американської культури, в

основу якої покладена висока соціально-економічна мобільність населення, стала важливим фактором для вже згаданого ствердження США в якості гегемона у динамічній культурній атмосфері модерну та постмодерну.

Російська ж інтелігенція, хоча й спирається на міцну національно-культурну та релігійно-конфесійну основу, формується під вираженням впливом європейських еліт та відповідного культурного простору. Переймаючи досвід інших соціально-економічних формацій, найбільш передові представники як традиційної, так і органічної інтелігенції намагаються адаптувати його до власних національних реалій. Це засвоєння європейських світоглядних орієнтирів виконується найбільш активною частиною місцевої інтелігенції: «Elite з найбільш активних, енергійних, заповзятливих та організованих виїжджає за кордон, де освоює культуру та історичний досвід найбільш розвинених західних країн, не втрачаючи при цьому своєї національної самобутності та не пориваючи емоційних та історичних зв'язків зі своїм народом. Завершивши таким чином своє інтелектуальне учнівство, вони повертаються додому, спонукають народ прокинутися від сплячки і почати прискореними темпами безупинно рухатися вперед» [6, с. 323].

Отже, інтелігенція виконує у суспільстві дві функції. Першою виступає стабілізація суспільної системи, оскільки саме інтелектуали створюють аксіологічний фундамент для широких мас (в першу чергу класів, які вони представляють) та тим самим формують етичну систему, яка, серед іншого, знижує рівень конфліктогенності у суспільстві. Дану функцію виконують педагоги, керівники культурних інституцій, творці та представники інших професій, що орієнтуються на накопичення та передачу культурного капіталу. В той же час, інтелігенція гарантує проведення критичного аналізу діючої соціально-економічної, культурної та політичної системи і особливо це стосується інтелігенції, яка є органічною складовою соціального класу, що перебуває в статусі опозиції в боротьбі за гегемонію. Часто представниками такого типу інтелігенції виступають працівники опозиційних ЗМІ, громадські

активісти, організатори профспілок та інші суб'єкти соціокультурної діяльності, які ставлять за мету трансформацію діючої системи.

Актуальним залишається питання балансу між підтримкою існуючих форм суспільного устрою, що заснований на створеному культурному базисі, та його критичній оцінці, яка, реалізуючись на практиці, дає змогу адаптувати діючу соціально-економічну систему до потреб широких мас, що включають колективні інтереси відмінних та опозиційних одне до одного класів. Інтелігенція, в відповідності до характеру сучасної культури, перебуває у стані постійних динамічних змін, адаптуючись до актуальних потреб свого класу та суспільства загалом. Обидва типи інтелігенції, за Грамші, формують культурне ядро, і саме на органічній взаємодії між ними, де максимально знизиться можливість виникнення радикальних форм антагонізмів, теоретично можна вибудувувати продуктивну стратегію суспільного розвитку.

ВИСНОВОК ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

А. Грамші створив власну повноцінну теоретичну систему культурної гегемонії, до якої включив ряд додаткових авторських понять і кожне з них має високий потенціал стати окремими об'єктами для майбутніх академічних досліджень. Авангардний статус інтелектуальних груп різного типу у культуротворчих процесах; класифікація боротьби за гегемонію; феноменологія громадянського суспільства в рамках відповідної боротьби; аналіз аксіологічних орієнтирів народної культури з розвитком ідеї про їх поступову трансформацію у новий тип світогляду; формування додаткових аспектів у державотворчих процесах, що засновані на понятті суспільної консолідації — все це спільно робить теоретичні напрацювання А. Грамші вкрай затребуваними на різних рівнях суспільної та наукової думки.

ВИСНОВОК

В рамках даного наукового дослідження було проведено аналіз поняття гегемонія та його теоретичної розробки в роботах А. Грамші. Походження та контексти використання терміну гегемонія розглядаються на основі матеріалів наукових дослідницьких текстів на відповідну тематику. Для розширення інструментарію аналізу застосовуються історичні джерела та опубліковані тексти сучасників досліджуваних історичних періодів. Теоретична концепція А. Грамші розглядається на основі аналізу першоджерел науково-публіцистичних матеріалів сучасних дослідників з відповідної тематики. В рамках даної роботи сформовано власні наукові висновки та виконано актуалізацію результатів до практичного застосування.

За результатами дослідження можна встановити, що поняття гегемонія має доволі тривалу хронологію використання, однак до ХХ ст. застосовувалося лише по відношенню до специфічних історичних контекстів. Сформульоване в текстах античних авторів в контексті утворення політичних союзів грецьких полісів впродовж Класичного періоду в історії Греції, воно отримало свою нову актуалізацію у середині ХІХ ст., будучи активно застосованим у текстах науковців та політичних діячів періоду об'єднання Німеччини. Остаточно дане поняття закріпилося у політичній термінології під час революційних подій початку минулого століття, в чому важливу роль зіграли діячі та ідеологічні теоретики лівого спрямування періоду Лютневої та Жовтневих революцій у Російській імперії.

Однак варто зазначити, що зростання динаміки використання поняття «гегемонія» в рамках академічних текстів США і Великої Британії, що характеризуються найбільш широким аналізом даної тематики, почало зростати лише з 1960-х років, особливо активізувавшись в останнє десятиліття минулого століття. Це пов'язується з актуальними глобальними соціокультурними, політичними та комунікаційними трансформаціями, що почали відбуватися після завершення епохи «холодної війни» та розвитком інформаційного суспільства. Нові культурні умови для свого аналізу

потребують широкого залучення трансдисциплінарного дискурсу і розширення термінологічного словника. Одним із проявів відповідних процесів підвищення застосовності поняття гегемонія.

Актуальна вказана необхідність і для вітчизняного академічного простору. Наразі в Україні майже не представлені наукові дослідження поняття гегемонія, залишаючись застосованими переважно у суспільному просторі. Сучасний український історичний контекст, пов'язаний з утвердженням вектору на розбудову інститутів громадянського суспільства, потребує застосування усіх наявних механізмів, практичного та теоретичного досвіду, що допоможуть мінімізувати рівень конфліктогенності в суспільстві, а також продуктивно реагувати на виклики зовнішньої та внутрішньої політики. Одним із таких механізмів подолання існуючих протиріч є розробка концептуальної стратегії культурного розвитку (наприклад, відповідна робота в сфері культурної пам'яті) і важливе місце у даному напрямі можуть займати дослідження феномену культурної гегемонії, як інструменту аналізу культурних та політичних трансформацій.

Дослідження теоретичної системи розробок поняття гегемонія в роботах А. Грамші, яке було проведено на основі першоджерел, дає можливість говорити про широкий потенціал її використання в рамках сучасних академічних досліджень з метою аналізу актуальної соціокультурної дійсності. Італійський дослідник доповнює концепцію культурної гегемонії введенням авторських термінів, які розширюють функціональні характеристики відповідної теорії: «філософія практики», «органічна інтелігенція», «інтегральна держава» та ін. В рамках своєї теорії, А. Грамші також артикулює існування простору боротьби за культурну гегемонію, створюючи її класифікацію за характером реалізованої стратегії («позиційна» і «маневрена війна»), що створює додаткові можливості для аналізу розгортання сучасних політичних процесів та зниження рівня потенційної конфліктогенності у міжкультурних відносинах.

Наслідуючи позицію класичних марксистів про детермінацію світогляду індивіда зовнішньою дійсністю, А. Грамші доповнює поняття останньої базуючись не тільки на економічних, але й на політичних та соціокультурних умовах існування людини загалом. Як наслідок, для розбудови ефективного громадянського суспільства, артикулюється необхідність формування актуальної стратегії суспільного розвитку на культурному рівні, що потребує широкого спектру відповідних наукових розробок та відкритих суспільних дискусій.

Науковий доробок А. Грамші та його концепція гегемонії дають можливість для розгляду сучасного розвитку людських спільнот з діалектичної точки зору, розширюючи інструментарій відповідних науково-філософських принципів завдяки використанню оригінальної теоретичної системи. Таким чином, напрацювання італійського мислителя потребують підвищення активності її всебічного розгляду з боку академічної спільноти із залученням науковців різних гуманітарних напрямів, що особливо актуально для вітчизняного простору, культурних та політичних викликів, перед якими стоїть сучасна українська державність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Артюх В. Грамші в соціальних науках: антропологія [Електронний ресурс] / В. Артюх // Спільне. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/gramshianski-temi-v-socialnih-naukah-gramshidlya-antropologiv/>.
2. Баток А. З. Постмодерністські поняття деконструкції і симулякра в епістемологічному контексті / А. З. Баток. // *Общественные науки*. – 2011. – №1
3. Бучко Н. П. Політичні погляди і діяльність А. В. Колчака в 1917-1920 гг. [Електронний ресурс] / Н. П. Бучко, Ю. Н. Ципкин. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-vzglyady-i-deyatelnost-a-v-kolchaka-v-1917-1920-gg/viewer>.
4. В.И.Ленин ПСС т.20 [Електронний ресурс] // *Марксизм и "Наша Заря"* – Режим доступу до ресурсу: <http://leninvi.com/t20/p111>.
5. Гегемонія пролетаріату [Електронний ресурс] // *Booksite* – Режим доступу до ресурсу: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/008/970.htm>.
6. Грамші А. Тюремні тетради [Електронний ресурс] / А. Грамші // *Електронна бібліотека «Гражданское общество*. – 1928. – 361 с.
7. Демидова О. В Великій Британії почало формуватися коаліційне урядування [Електронний ресурс] / О. Демидова // *Deutsche Welle*. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://p.dw.com/p/NLkB>
8. Диомидова М.И. — Формирование Германского таможенного союза: на пути к «Договору о таможенном объединении» 1833 г. // *Исторический журнал: научные исследования*. – 2020. – № 4. DOI: 10.7256/2454-0609.2020.4.33580 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=33580
9. Дройзен И. Г. История эллинизма. История Александра Великого / И. Г. Дройзен. – Киров: Константа, 2011. – 623 с.
10. Дымчак Д. И. Гегемонія як ключове поняття політичної філософії Антоніо Грамші [Електронний ресурс] / Д. И. Дымчак // *Московский педагогический государственный университет* – Режим доступу до ресурсу: <http://www.politnauka.org/library/classic/leyster.php>.
11. Ильин А. Г. Народная мудрость, как средство воспитания толерантности в современном российском обществе / А. Г. Ильин. // *Интернет-журнал «Науковедение»*. – 2013.
12. Кабанов А. Б. О естественном праве, или принципы социальной эволюции. — Центр гуманитарных технологий, 2014. // *Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий*. — 17.06.2014. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6826/6830>
13. Камилло Бенсо Кавур [Електронний ресурс] // *Хронос* – Режим доступу до ресурсу: http://hrono.ru/biograf/bio_k/kavur.php.
14. Карпова А. Ю. Интеллигенция и власть: современное прочтение А.Граммши [Електронний ресурс] / А. Ю. Карпова, Н. Н. Мещерякова // *Томский политехнический университет*. – 2015. – Режим доступу до

- ресурсы: <https://cyberleninka.ru/article/n/intelligentsiya-i-vlast-sovremennoe-prochтение-a-gramshi-1/viewer>.
15. Ко всей революционной демократии России. Воззвание Центрального Комитета ПСР 25 октября 1917 г. // Партия социалистов-революционеров после Октябрьского переворота 1917 года. Документы из архива п.с.-р. Amsterdam, 1989. С. 20 —21.
 16. Кондрашов П. Н. Философия практики Карла Маркса и материализм / П. Н. Кондрашов. // Вестник Омского университета. – 2015. – С. 79–84.
 17. Кривенко М. В. Политический террор в России в 1918-1922 гг. в оценках видных общественных и политических деятелей [Электронный ресурс] / М. В. Кривенко // Пятигорский национальный технический университет. – 2007.
 18. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – Київ: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
 19. Мартьянов Н. Р. Прекариат – стремительно растущий класс в стратификации общества / Н. Р. Мартьянов, Я. С. Ильина. // Юнити-Дана. – 2020.
 20. Методы внутрипартийной борьбы в СССР в середине 1920-х годов. // Государственный аграрный университет – МСХА имени К.А. Тимирязева. – 2017.
 21. Моммзен Т. История Рима. Т. 1. До битвы при Пидне. / Т. Моммзен. // Государственное социально-экономическое издательство, Москва.. – 1936. – С. 95–107.
 22. Никитина В. С. Теория суверенитета Жана Бодена / В. С. Никитина, Е. А. Чудаева. // Вестник Самарской гуманитарной академии. – 2019. – С. 129–133.
 23. About New Left Review [Электронный ресурс] // New Left Review – Режим доступа до ресурсу: <https://newleftreview.org/pages/about>.
 24. Beasley–Murray J. On Posthegemony [Электронный ресурс] / Beasley–Murray // Univesity of Manchester. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1470-9856.00067>.
 25. Berlin I. Political Ideas in the Twentieth Century [Электронный ресурс] // Foreign Affairs. – 1950. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/1950-04-01/political-ideas-twentieth-century>.
 26. Blakemore E. Germany's World War I Debt Was So Crushing It Took 92 Years to Pay Off [Электронный ресурс] // History. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.history.com/news/germany-world-war-i-debt-treaty-versailles>.
 27. Caponigri A. Benedetto Croce. Italian philosopher [Электронный ресурс] // Britannica. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.britannica.com/biography/Benedetto-Croce>.

28. Cartledge P. The Peculiar Position of Sparta in the Development of the Greek City-State. // Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature. – 1980. – С. 91–108.
29. Clark C. After 1848: The European Revolution in Government / C. Clark. // Cambridge University Press. – 2020.
30. Cook Ch., Stevenson J. (2001) The Longman Handbook of Modern British History. Lnd.
31. Crehan K. Gramsci's Common Sense: Inequality and Its Narratives / Crehan. // Duke University Press. – С. 13
32. Cunha A. Europe's Hegemon? The Nature of German Power During Europe's Crisis Decade [Электронный ресурс] // E-International Relations. – 2021.
33. Davidson A. Reviews : E. Laclau and C. Mouffe, Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics (Verso, London, 1985) [Электронный ресурс] / Davidson // Sage Journals. – 1987. – Режим доступа до ресурсу: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/072551368701600118>.
34. Davis M. New Left. Political movement/ [Электронный ресурс] / Davis // Britannica – Режим доступа до ресурсу: <https://www.britannica.com/topic/New-Left>.
35. Definition of arche [Электронный ресурс] // Merriam-Webster – 2021.
36. Definition of statolatry [Электронный ресурс] // Merriam-Webster – 2021.
37. Deutsche Zeitung [Электронный ресурс] // Das Zeitungsportal der Bayerischen Staatsbibliothek. – 1847. – Режим доступа до ресурсу: <https://digipress.digitale-sammlungen.de/calendar/1847/newspaper/bsbmult00000415>.
38. Egorov B. Collectivization in the USSR: How the Russian peasantry was smashed [Электронный ресурс] / B. Egorov, A. Karagodina // Russia Beyond. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: https://www.rbth.com/multimedia/history/2017/08/25/collectivization-in-the-ussr-how-the-russian-peasantry-was-smashed_828512.
39. Forgacs D. and Nowell-Smith G. (eds.). Antonio Gramsci: Selections From Cultural Writings. London/ Lawrence and Wishart. 1985. P. 108.
40. George Grote. British historian [Электронный ресурс] // Britannica. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.britannica.com/biography/George-Grote>.
41. Germino D. Antonio Gramsci: From the Margins to the Center, the Journey of a Hunchback / Germino. // Duke University Press. – 1968. – С. 19–33.
42. Giorgini G. Radical plato: John Stuart Mill, George Grote and the revival of Plato in nineteenth-century England / Giovanni Giorgini. // History of Political Thought. – 2009. – №30. – С. 617–646.
43. Habicht C. The Role of Athens in the reorganization of the Delphic Amphictiony after 189 B.C. / Christian Habicht. // The Institute For Advanced Study. – 1987.
44. Johnson R. Post-hegemony?: I Don't Think So / Johnson. // Sage Journals. – 2007. – С. 95–110.
45. Lang, W. Von und aus Schwaben / Lang,. – 1885.

46. Mouffe C. Gramsci and Marxist Theory / C. Mouffe. – London: Routledge Library Editions, 2014. – 298 с. – (1).
47. Pope Bl. Pius X. The Syllabus Of Errors [Электронный ресурс] / X. Pope Bl. Pius // 1964 – Режим доступа до ресурсу: <https://www.papalencyclicals.net/pius09/p9syll.htm>.
48. Sztompka P. Society in Action: The Theory of Social Becoming [Электронный ресурс] / Sztompka // Cambridge University Press. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://doi.org/10.2307/2500173>
49. Watt A. J. Giovanni Gentile: Mussolini's Favourite Educational Philosopher / Watt. // The Journal of Educational Thought (JET) / Revue de la Pensée Éducative. – 1981. – С. 124–136.
50. Woessmann L. Being the educational world leader helped Prussia catch up in the Industrial Revolution [Электронный ресурс] / L. Woessmann, O. Sascha, E. Hornung // VoxEU.org. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://voxeu.org/article/education-helped-prussia-catch-industrial-revolution>.
51. Word of the Day: hegemony [Электронный ресурс] // The New York Times. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.nytimes.com/2021/11/28/learning/word-of-the-day-hegemony.html>.
52. WWI Centenary: 7 peace treaties that ended the first world war, from Versailles to Lausanne [Электронный ресурс] // Agence France-Presse. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.scmp.com/yp/discover/lifestyle/features/article/3058231/wwi-centenary-first-world-war-saw-birth-modern>.
53. Новиков М. В. Научная мысль конца XIX - начала XX века и рефлексии Ф. Ф. Зелинского / М. В. Новикова, Т. Б. Перфилова. // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – №4.
54. Перри А. Перипетии гегемонии / Андерсон Перри. – Москва: Институт Гайдара, 2018. - Режим доступа до ресурсу: <https://litportal.ru/avtory/perri-anderson/read/page/1/kniga-peripetii-gegemonii-833267.html>
55. Пий XII - жизнь Папы [Электронный ресурс] // Ратцингер-Информ. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: http://www.benedikt XVI.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1373&Itemid=104.
56. Плеханов П. А. Антонио грамши – неортодоксальный теоретик-марксист [Электронный ресурс] / П. А. Плеханов // Саратовский государственный университет им. Н.Г. Чернышевского – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/antonio-gramshi-neortodoksalnyy-teoretik-marksist/viewer>.
57. Полное собрание сочинений В.И.Ленина [Электронный ресурс] // Т.6 – Режим доступа до ресурсу: <http://leninvi.com/t06/p268>.
58. Савино Дж. «Земельный голод» итальянского крестьянства: от объединения страны до аграрной реформы // Крестьяноведение. 2019. Т.4. №2. С. 108-127.

59. Сардарян Г. Т. Католическая политическая доктрина в эпоху мировых войн / Г. Т. Сардарян. // Вестник МГИМО-Университета. – 2017. – №6. – С. С. 20–39
60. Смерть постмодернизма и то, что после [Электронный ресурс] // Metamodern. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://metamodernizm.ru/the-death-of-postmodernism/>.
61. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 10. – М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. С. 60–84.
62. Столетие Революции 1917 года в России: Научный сборник – Москва: АО «РДП», 2018. – 1000 с. – (Труды исторического факультета МГУ, вып. 108). – (Серия II. Исторические исследования; 60).
63. Строгоцкий В. М. К интерпретации текста Фукидида о причинах и поводе Пелопоннесской войны / В. М. Строгоцкий. // Вестник Томского государственного университета. История.. – 2017. – №47.
64. Тарасов А. Н. Теория деконструкции как философско-теоретическая основа эстетики постмодернизма / А. Н. Тарасов. // Философия и общество. – 2009.
65. Тиса Р. Основні поняття політичної теорії Антоніо Грамші [Електронний ресурс] / Р. Тиса // Вперед. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <https://vpered.wordpress.com/2011/12/29/tysa-gramsci/>
66. Тощенко Ж. Т. Интеллигенция и интеллектуалы: современные реалии / Ж. Т. Тощенко. // Социология : научно-теоретический журнал / Белорусский государственный университет. – 2021. – С. 27–36.
67. Трунов А. А. Великая французская революция и генезис классических идеологий Модерна [Электронный ресурс] / А. А. Трунов // Белгородский университет кооперации экономики и права,. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/velikaya-frantsuzskaya-revoljutsiya-i-genezis-klassicheskikh-ideologiy-moderna/viewer>.
68. Федорова Л.Д. Аксельрод Павло (Пінхус) Борисович [Электронный ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Akselrod_P
69. Хайдеггер М. Время картины мира [Электронный ресурс] / М. Хайдеггер // Гуманитарный портал. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://gtmarket.ru/library/articles/6330>.
70. Шаповал Ю. І. О диалектическом и историческом материализме [Электронный ресурс] / Ю. І. Шаповал // Политиздат. – 1984. – Режим доступа до ресурсу: <http://psylib.org.ua/books/maenl01/txt15.htm>.
71. Шершеневич Г. Ф. Кодекс Наполеона / Г. Ф. Шершеневич. // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2015. – №2.
72. Шмелёва Л. М. Foedus Cassianum и положение римской республики в Италии в начале V в. до н.э. / Л. М. Шмелёва. // Ученые записки Казанского университета. Том 157, кн. Гуманитарные науки. – 2015.

73. Шофман А. С. История античной Македонии. Глава 6. / А. С. Шофман. – Казань: Издательство Казанского университета, 1960. Режим доступа до ресурсу:
https://web.archive.org/web/20090203185332/http://annals.xlegio.ru/greece/makedon/mk_index.htm#1
74. Энгельс Ф. Письмо П.Блоху, 31-22 сентября 180 г. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 37